

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Aynur İsmayılova İslam qızı

**“Dünya maliyyə bazarı və qlobal maliyyə mexanizminin
formalaşdırılması problemləri” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq maliyyə və valyuta-kredit münasibətləri

Elmi rəhbər:

i.e.d, prof. Elşən Hacızadə

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n, dos. M.Q.Məmmədov

Kafedra müdiri:

i.e.d, prof. İ.A.Kərimov

BAKI 2018

**Dünya maliyyə bazarı və qlobal maliyyə mexanizminin
formalaşdırılması problemləri**

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I Fəsil. Dünya maliyyə bazarının mahiyyəti və strukturu	
1.1. Dünyanın maliyyə resursları və onların yenidən bölgüsü mexanizmləri.....	5
1.2. Dünya maliyyə bazarının mahiyyəti, subyektləri və institusional strukturu.....	12
1.3. Qloballaşmanın dünya maliyyə bazarına təsiri.....	19
II Fəsil. Qlobal maliyyə mexanizminin formalaşdırılması aspektləri	
2.1. Dünya valyuta-maliyyə sisteminin təşəkkülü və onun müasir vəziyyətinin təhlili.....	27
2.2. Beynəlxalq maliyyə aktivləri və onların xüsusiyyətləri.....	32
2.3. Qlobal maliyyə institutları və beynəlxalq maliyyə tənzimləmə mexanizminin formalaşdırılması problemləri.....	37
2.4. Qlobal maliyyə böhranlarının dünya valyuta-maliyyə sisteminə təsiri.....	43
III Fəsil. Qlobal valyuta-maliyyə sisteminin tənzimlənməsi və nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi	
3.1. Azərbaycan dünya valyuta-maliyyə sistemində.....	50
3.2. Dünya valyuta-maliyyə sistemində islahat meyilləri və təkmilləşmənin başlıca hədəfləri.....	60
Nəticə və təkliflər.....	69
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	72

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müstəqil pul resurslarının bir yerə toplanması, onların müxtəlif sahələrdə, ölkələrdə və regionlarda ümumdünya səviyyəsində yenidən bölgüsü, istehsalın inkişafı, genişləmə sürəti, habelə prosesin səmərəliliyinin artırılması kimi müxtəlif və mühüm funksiyaları yerinə yetirən dünya maliyyə bazarının tədqiqi günümüzdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bir tərəfdən maliyyə bazarının genişlənərək dünya maliyyə bazarını formalaşdırması, digər tərəfdən isə bu bazarda beynəlxalq əməliyyatların xüsusi çəkisini artması dünya dövlətlərinin və şirkətlərin daxili bazarlardan asılılığını azaltmışdır.

Qloballaşma dövründə dünya maliyyə bazarlarının inkişafına və onun subyektlərinin qərarlarına təsir edən qlobal və milli səviyyədə maliyyə mühitünün əhatə olunduğu dünya maliyyə sistemi formalaşmışdır. Dünya maliyyə sistemində transformasiya edən beynəlxalq valyuta sistemləri, ayrı-ayrı ölkələrin maliyyə bazarları aparıcı dünya dövlətlərinin və regionların inkişaf modellərinin təsiri altında ciddi dəyişikliklərə məruz qalır.

Yaşanan dəyişikliklər qloballaşma prosesi ilə genişləmiş və nəticədə dünya maliyyə bazarında yeni problemlər yaranmış, ölkələr arasında maliyyə resursları qeyri-bərabər bölünərək, valyuta və maliyyə sahəsində yaranan böhrallar dünya bazarından milli səviyyəyə asanlıqla keçmiş, dünya maliyyə bazarında mövcud olan sərt iqtisadi və maliyyə tədbirlərinin ölkəyə siyasi təsirləri artmışdır. Dünya maliyyə bazarı və qlobal maliyyə mexanizmləri ilə bağlı digər mühüm problem dünyada baş verən texnoloji yeniliklər nəticəsində baş verən dəyişikliklərdir. Xüsusilə valyuta sistemində görülən bu yeniliklər maliyyə subyektlərinin vərdiş etdiyi “isti pullar”ın gələcəkdə dövriyyədən çıxması riski və kripto pulların tədavülünün genişlənməsi ilə bağlıdır.

Yuxarıda sıralanan problemlər dünya maliyyə bazarının bir sistem kimi öyrənilməsi, qlobal maliyyə mexanizmlərinin müasir vəziyyətinin təhlili və bütün dünyada daha etibarlı və təkmilləşmiş maliyyə mexanizminin tətbiqi imkanlarının öyrənilməsini aktual bir mövzuya çevirmişdir. Belə ki, milli səviyyədə ölkə

iqtisadiyyatında maliyyə sabitliyinin artırılması, sözsüz ki, uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi artımın ən yaxşı nəticələrini təmin edəcək əvəzedilməz bir amildir. Maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi isə ölkələrin dünya maliyyə bazarında baş verən dəyişiklikləri aktiv şəkildə izləməsi, həmçinin qlobal maliyyə mexanizmlərindən effektiv istifadə ilə əldə edilə bilər.

Tədqiqat işinin predmet və obyekt. Elmi tədqiqat işinin *predmetini* dünya maliyyə bazarında iqtisadi münasibətlər və qlobal maliyyə mexanizminin formalaşdırılması amilləri, *obyektini* isə dünya maliyyə bazarları və qlobal maliyyə mexanizmini formalaşdıran subyektlər təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi dünya maliyyə bazarında gedən inkişaf meylləri və qlobal maliyyə mexanizminin formalaşması problemlərinin təyin edilməsi və həmin problemlərin həlli yollarının müəyyənlənməsindən ibarətdir. Tədqiqatın məqsədinə çatmaq üçün qarşıya əsas üç vəzifə qoyulmuşdur. Bu vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- ❖ dünyanın maliyyə resursları və onların yenidən bölgüsü mexanizmlərinin öyrənilməsi;
- ❖ dünya maliyyə bazarının mahiyyəti, subyektləri və institusional strukturunun verilməsi;
- ❖ qloballaşmanın dünya maliyyə bazarına təsirinin tədqiqi;
- ❖ dünya valyuta-maliyyə sisteminin təşəkkülü və onun müasir vəziyyətinin təhlilinin aparılması;
- ❖ beynəlxalq maliyyə aktivləri və onların xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- ❖ qlobal maliyyə institutları və beynəlxalq maliyyə tənzimləmə mexanizminin formalaşdırılması məsələlərinin izlənilməsi;
- ❖ qlobal maliyyə böhranlarının dünya valyuta-maliyyə sistemində təsirinin tədqiqi;
- ❖ Azərbaycanın dünya valyuta-maliyyə sistemində müasir vəziyyəti araşdırılması;
- ❖ dünya valyuta-maliyyə sistemində islahat meylləri və təkmilləşmənin başlıca

hədəflərinin müəyyənlişməsi.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları azərbaycanlı və xarici müəlliflərin dünya maliyyə bazarı və qlobal maliyyə mexanizmi haqqında tədqiqatları, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, xarici ölkələr, yerli və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən aparılan araşdırma nəticələri və elmi-praktiki konfrans materialları təşkil edir. Tədqiqat metodu kimi induksiya və təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

❖ Qloballaşmanın dünya maliyyə bazarlarına neqativ təsirinin azaldılması üçün valyuta siyasəti vasitələrinin ahəngdar istifadəsinin təmin edilməsi və bu məqsədlə dünya maliyyə bazarının subyektləri arasında tənzimləmə və nəzarəti reallaşdıran və çoxyönlü münasibətləri quran, habelə “kökləri” milli səviyyəli mərkəzlərdən formalaşan “*qlobal informasiya network*” mərkəzinin yaradılması.

❖ Azərbaycanın dünya valyuta-maliyyə sistemində səmərəli iştirakı üçün dünya valyuta-maliyyə bazarında baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinin daima izlənməsi və bu dəyişikliklərə uyğun Azərbaycanda “maliyyə savadlılığı” layihəsinin həyata keçirilməsi.

❖ Azərbaycanda qlobal maliyyə bazarından gələcə biləcək risklərin qarşısını almaq üçün kripto pulların tənzimlənməsi, bu valyuta ilə aparılan əməliyyatların vergiyə cəlb edilməsi üzrə qanunverici bazanın formalaşdırılması.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiyanın tədqiqat işləmələrinin nəticələri dünya maliyyə bazarı və qlobal maliyyə mexanizminin formalaşdırılması problemlərinin tədqiqat istiqamətində alternativ mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi 77 səhifə, giriş, üç fəsil, 9 paragrafdan, nəticə və təkliflərdən ibarətdir. İşdə 4 sxem, 3 şəkil, 1 qrafik, 2 cədvəl verilmişdir. Sonda istifadə olunmuş ədəbiyyatların və internet resurslarının siyahısı verilmişdir.

I FƏSİL

DÜNYA MALİYYƏ BAZARININ MAHİYYƏTİ VƏ STRUKTURU

1.1.Dünyanın maliyyə resursları və onların yenidən bölüşdürülməsi mexnizmləri

Dünyanın maliyyə resursları müəyyən iqtisadi subyektlərin sərəncamında olan bütün maliyyə aktivlərinin, dünyanın bütün ölkələrinin, beynəlxalq təşkilatların və dünyanın beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinin fondlarından ibarətdir. Daha dar mənada isə rezident və qeyri-rezidentlər arasındakı pul münasibətləridir. Maliyyə resursları gəlir və xərclərin, pul vəsaitlərinin bölgüsünün, onların yığılımı və istifadəsi üzrə fəaliyyətin nəticəsində formalaşır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin iştirakçıları daimi olaraq fəaliyyətdə olan maliyyə resurslarına görə biri-birilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Həmin resursların müəyyən hissəsi qızıl valyuta ehtiyatına daxil edilərkən, müəyyən qismi də xarici ölkələrə güzəştli şərtlərlə borc kimi, maliyyə yardımları və s olaraq təqdim edilir. Lakin həmin vəsaitlərin əksər hissəsi dünya maliyyə bazarında (*kapital bazarı*) formalaşır və istifadə edilir [57, s.60]. Qloballaşmanın sürətlənməsi və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dərinləşməsi bu prosesi intensivləşdirən əsas amillərdən biridir. Dünya maliyyə resursları kapitalın beynəlxalq axını ilə yeni iqtisadi xüsusiyyətlər əldə edir.

Kapitalın beynəlxalq hərəkəti ölkələr arasında ixrac, idxal və onların funksionallığını özündə əks etdirən pul vəsaitlərinin dövriyyəsidir. Beynəlxalq təcrübədə kapitalın hərəkətinə müxtəlif amillər səbəb olur. Bu səbəbləri sxem 1.1-dəki kimi sistemləşdirmək mümkündür.

Sxem 1.1. Beynəlxalq kapitalın hərəkətinin səbəbləri

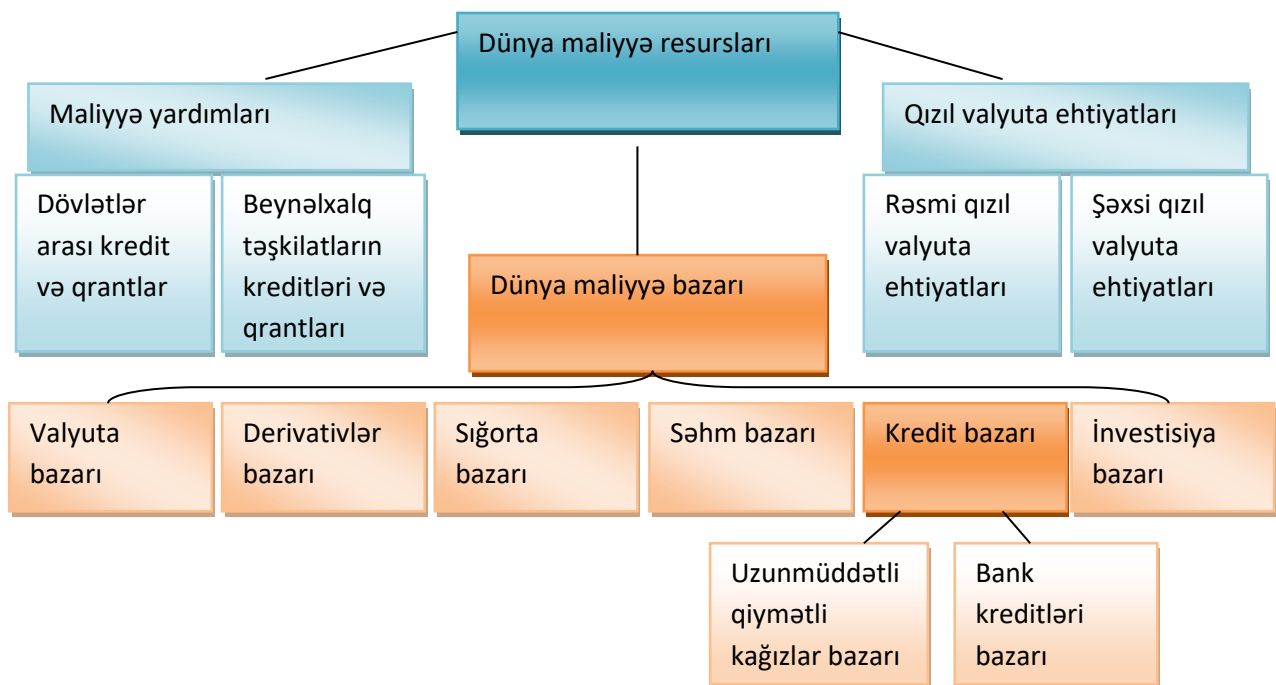
Mənbə: Н.Н. Шаш, М.С. Клочкова, Краткий курс по мировой экономике, 4-е издание, Москва, Окей книга, 2012, с 38. (N.N. Şaş, M.S. Kloçkova, Dünya iqtisadiyyatı üzrə qısa bir kurs, 4-cü nəşr, Moskva, Okay kitab, 2012, s.38)

Sxem 1.1-dən də göründüyü kimi kapitalın beynəlxalq hərəkətinə səbəb olan amillər müxtəlifdir. Bu amillər ölkədə stabil iqtisadi və siyasi mühit, münbit investisiya şəraiti və minimal risk faktorundan asılı olduğu kimi, bəzi bazarlarda kapitala olan tələbin artmasına paralel olaraq başqa bir bazarda kapital artıqlığının baş verməsi, ya da kapitalın yönəldiyi ölkədə ucuz xammal və işçi qüvvəsinin mövcudluğu kimi müxtəlif amillərlə bağlıdır.

Qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğun olaraq kapitalın beynəlxalq hərəkətinin səbəbləri müxtəlif olsa belə bu dövriyyənin əsas təsiri dünya maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi kimi qarşımıza çıxır. Belə ki, dünya kapital bazarları ölkələr və regionlar arasında maliyyə resurslarının yığılması və yenidən bölüşdürülməsini təmin edən bazar münasibətlərinin bir sistemidir [58, s.64-65]. Kapitalın hərəkəti nəticəsində dünya maliyyə resursları yenidən bölgüyə məruz qalır və səfərbərliyə alınır. Dünya maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsində, o cümlədən kapitalın beynəlxalq hərəkətində beynəlxalq maliyyə kredit təşkilatları (*BVF, DB və digərləri*), dövlətlər, beynəlxalq şirkətlər və beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən fərdi investorlar kimi mühüm subyekt-

lər rol oynayirlar.

Maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi mexanizmi maliyyə münasibətlərinin idarə edilməsi üsullarının məcmusudur. Dünya maliyyə resurslarının bölgüsü mexanizmi isə beynəlxalq maliyyə münasibətləri formalarını, beynəlxalq fondların formalaşması və istifadəsi qaydalarını, maliyyə planlaşdırılması metodlarını, maliyyə resurslarının idarə edilməsi formalarını və beynəlxalq maliyyə qanunvericiliyini özündə əks etdirir. Ölkələr arasında maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi prosesi müxtəlif səviyyəli maliyyə mərkəzləri vasitəsilə baş tutur. Bunu aşağıdakı sxemdən daha aydın görmək olar.

Sxem 1.2. Dünya maliyyə resurslarının yenidən bölgüsü mexanizmi

Mənbə: Мировая экономика и международные экономические отношения, Учебник/коллектив авторов, под ред. А.С.Булатова, Москва: КНОРУС, 2017. с 296 (Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, dərslik/müəllif qrupu, Editor A.S.Bulatov, Moskva: KNORUS, 2017. s.296)

Sxem 1.2-dən görüldüyü kimi dünya maliyyə resurslarının yenidən bölgüsündə əsas rolu dünya maliyyə bazarı oynayır. İki formada, yəni maliyyə yardımları və qızıl valyuta ehtiyatları kimi bölünən bu resursların yenidən bölgüsü müxtəlif bazarlarda reallaşır. Maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi mexanizminin tərkib hissəsi

kimi funksional baxımdan dünya maliyyə bazarı - valyuta bazarı, derivativlər bazarı, sığorta xidmətləri bazarı, səhmlər, kreditlər, birbaşa investisiyalar bazarlarına bölünmüşdür. Hətta kredit bazarının da bank kreditləri bazarına və borc qiymətli kağızları bazarına bölündüyünü də qeyd etmək lazımdır.

Quruluşa görə dünya maliyyə bazarında maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi iki formada baş verir. Bunlara istehsal forması və maliyyə forması aiddir [68, s.3-5].

Maliyyə resurslarının yenidən bölgünün istehsal forması - istehsal və maddi mallarla əlaqədar real aktivlərdə, yəni hüquqi və fiziki şəxslərin sərmayə qazanclarını artırmaq məqsədi ilə sənaye qoyuluşlu investisiyalarda resursların yerləşdirilməsini nəzərdə tutur. Öz növbəsində yenidən bölgünün istehsal formasında kapital iki şəkildə - *maddi və ya pul* şəklində olmaqla istehsalın bir faktoruna çevrilir.

Maliyyə resurslarının yenidən bölgüsü zamanı maddi formada təcəssüm edən kapital yeni forma ala bilmir, yalnız zamanla yaşlanır və dağılır. Buna binaları və ya avadanlıqları nümunə olaraq göstərmək olar. Əsas kapitalın dövriyyəsi onun formasının dəyişməsi ilə, yəni əmtəənin nağd pula çevrilməsi və ya əksi proseslə bağlıdır.

İstehsal formasında formalaşan maliyyə resurslarının yenidən bölgüsünün ikinci forması *pul* formasındır. Maliyyə resurslarının pul forması əsas və dövriyyə kapitalının maddi formada təmin edilməsinin, habelə onların istehsalının davamlılığı üçün zəruri şərtidir. Maliyyə resurslarının pul forması öz-özünü artıran dəyərdir. Yəni bu kapital davamlı və dayanmadan əldə edilən gəlir olub öz növbəsində yeni bir gəlir yaradır.

Ticarət bankları pul formasında maliyyə resurslarının yığılmasının əsas vasitəsidir. İstehsalın investisiyalaşdırılması əsasında fərdi kapitalın artımını nəzərdə tutan kapitalın mərkəzləşməsi istehsalın formalaşmasının iqtisadi bir formasıdır. Maliyyə resurslarının pul formasında mərkəzləşməsi həm fərdi, həm də ictimai kapitalın artımına gətirib çıxarır.

Əvvəlcədən qeyd edildiyi kimi maliyyə resurslarının yenidən bölgüsü istehsal

formasını ilə yanaşı maliyyə formasında da baş verir. Maliyyə formasında maliyyə resurslarının bölgüsü qiymətli kağızlara sərmayə qoyuluşu ilə xarakterizə olunur. Yəni maliyyə qoyuluşu mütləq olaraq yeni istehsal imkanlarının yaradılmasını və onların fəaliyyətinə nəzarəti tələb etmir. Məsələn, maliyyə formasında alıcılar üçün qiymətli kağızların dəyərinin olması əsas deyil, onlar üçün vacib olan resursun gəlir gətirməsidir.

Maliyyə formasında maliyyə resurslarının bölgüsü zamanı müəssisə kapitalını iki şəkildə cəlb edə bilər. Birinci halda müəssisədə səhmlər, yeni dəyişkən gəlirli qiymətli kağızlar buraxa bilər. Digər halda isə müəssisə sabit gəlirli qiymətli kağızlar buraxa bilər. Bu halda kreditor olan qiymətli kağızların sahibi, öz sərmayəsini geri qaytarmaq və illik sabit faiz dərəcəsi əldə etmək hüququna malikdir.

Beləliklə, maliyyə bazarı, kapitalla tələb və təklif əsasında borcalanlar və vəsait təqdim edənlər arasında kapitalın yenidən bölüşdürülməsi üçün bir mexanizmdir. Bu mexanizm dünyada mövcud olan kredit və maliyyə qurumlarının borcalanlar və sərbəst vəsait sahibləri arasında pul vəsaitlərinin hərəkətinin müxtəlif formalarda yenidən bölgüsünü reallaşdırır.

Ümumiyyətlə, dünya maliyyə resursları beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və milli iqtisadiyyatın xarici maliyyələşdirilməsində istifadə edilir. Beynəlxalq maliyyə müxtəlif ölkələrin rezidentləri arasında iqtisadi əlaqələri və onların əməkdaşlığını; rezidentlərin beynəlxalq kredit təşkilatları, çoxtərəfli banklar və fondlar ilə borcalanların donör kimi resurslarını, beynəlxalq maliyyə bazarlarında fiziki və hüquqi şəxslərin əməliyyatlarını təmin edir [23, s.103]. Göründüyü kimi, maliyyə resurslarının fəaliyyət dairəsi təkcə ayrı-ayrı ölkələrin sərhədləri ilə məhdudlaşmır. Bu resurslar beynəlxalq iqtisadiyyatın və beynəlxalq əlaqələrin əsasını təşkil edir. Əksər hallarda maliyyə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə aparıcı resurslar kimi çıxış edir. Belə ki, maliyyə xidmətləri bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, sığorta xidmətlərinin və qiymətli kağızlar bazarında xidmətlərin təqdim olunması, qiymətli kağızların maliyyə icarələri (*lizing*) və əsaslı idarə olunması müqavilələrinin reallaşması və digər maliyyə xidmətlərindən ibarətdir [19. s.125].

Günümüzdə dünya iqtisadiyyatının maliyyə potensialının reallaşdırılması bir çox obyektiv və subyektiv amillərdən asılıdır. Onlardan bəzilərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar [65]:

- ❖ müasir dövrün tsiklik inkişaf xüsusiyyətləri; böhran və onun nəticələri, böhranı aradan qaldırmaq üçün milli və beynəlxalq strategiyaların effektivliyi;
- ❖ qlobal kapitalın miqyası və dərəcəsi; onun istifadəsinin səmərəliliyi, ölkədə kapitalın hərəkətliliyi, əmanətlərin yığılması prosesinin intensivliyi və onların investisiyaya çevrilməsi; əmanət və yığım sahəsində disbalans; qlobal iqtisadi tarazlıqlar;
- ❖ iqtisadiyyatın strukturunda dəyişikliklər; qeyri-maddi istehsalda, o cümlədən maliyyə xidmətlərində, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində dəyişikliklər, virtual iqtisadiyyatın sürətli inkişafı; maliyyə aktivləri ilə əməliyyatların real iqtisadiyyatdan ayrılması.
- ❖ iqtisadi, o cümlədən maliyyə, dövlət siyasəti və maliyyə tənzimləyicilərinin hərəkətləri, bazarın və dövlət tənzimlənməsinin qarşılıqlı əlaqəsi; dövlət maliyyə və borc siyasəti;
- ❖ iqtisadiyyatın və maliyyə sektorunun qloballaşması; onların regionalizasiyası və inteqrasiyası istiqamətində fəaliyyəti gücləndirmək; beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin liberallaşdırılması
- ❖ qeyri-bərabər iqtisadi inkişaf nəticəsində dünya maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi, yeni maliyyə mərkəzlərinin yaradılması; qlobal maliyyə sisteminin çoxtərəfli strukturunun formalaşmasına meyl.

Qeyd etmək lazımdır ki, son 25-30 ildə, xüsusilə də 1990-cı ildən etibarən beynəlxalq maliyyə dünya iqtisadiyyatının beynəlmilləşməsinin və qloballaşmasının başlıca hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur [57, s.103]. Onlar artım tempinə görə dünyada ümumi məhsulun, əmtəə və xidmətlər ixracının böyük hissəsini təşkil edir. Beynəlxalq maliyyənin inkişafı onların ölkələrarası qeyri-bərabər bölüşdürülməsi, cari və kapital əməliyyatları üzrə tədiyə balansının qeyri-bərabərliyi ilə, beynəlxalq likvidliyin artması və maliyyə resurslarının liberallaşması ilə

stimullaşdırılır.

Beynəlxalq maliyyənin dərinədən və ətraflı öyrənilməsi maliyyə bazarlarının qloballaşma və inteqrasiya prosesinin intensivləşməsi, kapital bazarının liberallaşması, müasir internet texnologiyası bazası əsasında maliyyə infrastrukturunun inkişafı, dünyanın inkişafında beynəlxalq maliyyənin rolunun artması ilə əlaqədar olaraq bu sahədə əsaslı dəyişikliklərin baş verməsi ilə şərtlənir [31, s.22]. Dünya maliyyə sistemi bir tərəfdən maliyyə resurslarının beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinə yayılması, digər tərəfdən dünya iqtisadiyyatının alt maliyyə sisteminin əmələ gəlməsi və inkişafının nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Beynəlxalq maliyyənin dövlət maliyyəsi, habelə firma və ev təsərrüfat maliyyəsi ilə fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar çoxsaylı subyektlər ifadə edir, yəni əzəldən çoxsubyektlili kateqoriyadır. Bu onu göstərir ki, konkret yerdə cəmlənmiş və dünya iqtisadiyyatının konkret subyektinin mülkiyyəti olaraq vahid beynəlxalq pul vəsaiti fondu yoxdur. Dünya maliyyəsi qloballaşdıqca geniş və dar mənada müəyyənlişməsinin həddi getdikcə silinir və beynəlxalq maliyyə dedikdə onun dar mənada dünya maliyyəsi başa düşülür.

Beləliklə, dünya maliyyə resursları dünya bazarında daima hərəkətdə olub alqı-satqı prosesləri nəticəsində bir iqtisadi agentdən digərinə keçməklə yenidən bölgüyə məruz qalır. Dünya maliyyə bazarının əsas məqsədi dünya iqtisadiyyatının davamlı iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün toplanmış azad maliyyə resurslarının ölkələr arasında bölüşdürülməsini təmin etmək və bu əməliyyatlardan müəyyən gəlir əldə etməkdir. Dünya maliyyə bazarının xüsusiyyətləri isə aşağıdakı paraqrafda tədqiq edilmişdir.

1.2.Dünya maliyyə bazarlarının mahiyyəti, subyektləri və institusional strukturu

Dünya maliyyə bazarı maliyyə vəsaitlərinin satıcısı və maliyyə resursları alıcıları, borc verənlər və borcalanlar arasında maliyyə aktivlərini yenidən bölüşən bir sıra maliyyə və kredit qurumlarını özündə birləşdirir [59, s.296].

İqtisadi ədəbiyyatda, maliyyə bazarının müxtəlif izahına rast gəlinir [1, 22-25].

❖ pul axınlarının sahiblərindən borc alanlara və əksinə istiqamətləndirən kredit- maliyyə institutlarının məcmusu;

❖ kapitalın, kreditorlar və borc alanlar arasında vasitəçilər vasitəsilə tələb və təklif əsasında bölüşdürməsi, paylanması mexanizmi;

❖ pul bazarı;

❖ maliyyə aktivlərinin, ssuda kapitalına olan tələb və təklifi təsirilə alqı-satqısı prosesində əmələ gələn və formalaşan pul münasibətləri;

❖ müxtəlif ödəniş vəsaitlərinə olan tələb və təklifin əmələ gələn bazarların ümumi təyini.

Dünya maliyyə bazarları müvafiq milli bazalar əsasında yaranıb, onlarla sıx əlaqədə olmasına baxmayaraq bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir [67]:

➤ böyük miqyasda olması;

➤ coğrafi sərhədlərin olmaması;

➤ 24 saat aparılan əməliyyatlar;

➤ aparıcı ölkələrin valyutalarının istifadəsi;

➤ iştirakçılar yüksək səviyyəli və birinci dərəcəli banklar, korporasiyalar, maliyyə və kredit təşkilatlarıdır;

➤ bu bazarlara çıxış xüsusi imkanlara malik subyektlər üçün əlçatandır;

➤ maliyyə və bank xidmətləri inqilabı kontekstində bazar segmentləri və əməliyyat alətlərinin diversifikasiyası;

➤ vahid beynəlxalq standartlar və əməliyyat qaydaları;

➤ informasiya inqilabı, dünya miqyasında kompüter şəbəkəsinin yaradılması,

elektron əməliyyatlar, maliyyə bazarlarının beynəlxalq monitorinqi, vəziyyətin təhlili, risklərin qiymətləndirilməsi.

İqtisad elmində maliyyə bazarı haqqında müxtəlif mövqelər mövcuddur. Bir sıra alimlər və mütəxəssislər maliyyə bazarı anlayışına və formalaşmasına birmənalı yanaşırlar. Onlardan bəziləri maliyyə bazarını kredit və qiymətli kağızlar bazarı ilə məhdudlaşdırırlar. Digər alimlər maliyyə bazarının tərkib hissəsinə fond bazarını, pul və fyuçers bazarını kontraktlar bazarını da aid edirlər [25, s.64].

Başqa bir təsnifləşdirmədə, yəni maliyyə bazarının strukturuna görə bölgüsündə bu bazar bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədar olan və biri-birini tamamlayan üç bazardan ibarətdir [34, s.103]:

- dövriyyədə olan nağd pul və onların funksiyasını yerinə yetirən qısamüddətli tədiyyə vasitələri bazarı;
- ssuda kapitalı bazarı, yəni bank kreditləri;
- qiymətli kağızlar bazarı.

Beynəlxalq maliyyə alətlərinin dövriyyəsi müddətləri baxımından, maliyyə bazarı pul bazarı və kapital bazarına bölünür. Alətlər baxımından isə, pul bazarı, ssuda öhdəlikləri bazarı, qiymətli kağızlar bazarı, valyuta bazarı, sığorta bazarı və qızıl bazarlarına bölünür. Xüsusilə fikir vermək lazımdır ki, sadalanan bazarlardan hər biri öz maliyyə alətlərinə malik olsunlar. Maliyyə bazarının alətləri, öz xarakterinə görə, borc və qeyri-borc alətlərinə bölünür [24, s.132]. Qiymətli kağızların rolunun maliyyə ehtiyatlarının səmərəli cəlb edilməsini artırmaq vasitəsindən ibarətdir: az likvidli aktivlər qiymətli kağızlara transformasiya olunur və investora təqdim olunur. Bu kredit vasitəçilərindən yan keçməyə, tez və ucuz resurs əldə etmək şansı verir [16, s.25]. Beynəlxalq fond bazarı bazar münasibətləri sistemində mühüm rola malikdir. Onu aşağıdakı amillərlə şərh etmək olar [31, s.12]:

- ❖ sərbəst pul vəsaitlərinin investisiya formasında cəlb edilməsi;
- ❖ kapitalın tez inkişaf edən sahələrə axınının təmin edilməsi;
- ❖ büdcə kəsirini aradan qaldırmaqdan ötrü vəsaitlərin cəlb edilməsi;
- ❖ iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətini dəyərləndirməkdən ötrü ümumi indikatorlaşma tətbiq etmək;
- ❖ informasiyanın dəyişmə tempinə təsirinin öyrənilməsi.

Bazar iştirakçılarının eyni vaxtda həm qiymətli kağızlar, həm kreditlər, həm də xarici valyutalar bazarında əməliyyat aparmaq imkanı olduğuna görə maliyyə bazarının bir seqmentində böhran vəziyyəti yaransa da onun mənfi təsirini aradan götürmək mümkündür. Bu məqsədlə vacibdir ki bəzi tədbirlər aparılsın. Bunlara aiddir [27, s.24]:

- ❖ dövlət tərəfindən şübhəli əqdlər və qiymət manipulyasiyalarının işlənməsi;
- ❖ birja qaydalarının unifikasiya edilməsi;
- ❖ birja tərəfindən hərrac iştirakçılarında alınan komissiya haqqlarının azaldılması;
- ❖ vahid ticarət-hesablaşma sisteminin yaradılması;
- ❖ bütün seksiya və meydançalarda razılaşdırılmış inkişaf strategiyalarının hazırlanması;
- ❖ hərrac iştirakçıları üçün bütün bazarlara daxilolma imkanı ilə ticarət aparmağın daha asan olması;
- ❖ universallaşdırma birjalarının özünə bazarın bir segmentində qazandığı mənəfdən o biri segmentin xərclərini örtmək imkanının təqdim edilməsi;

Maliyyə bazarını tələb və təklifin görüş yeri kimi də təsəvvür etmək olar. Bazar hiss olunan, gözlə görünə bilən şəkllə malik ola bilər, həm də əksinə, bazar dedikdə bir virtual reallıq başa düşülə bilər. Real və yaxud virtual bazar hər bir əmtəə iqtisadiyyatının mühüm institutunu özündə əks etdirir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi sistem və ya iqtisadi rejimdən asılı olaraq maliyyə bazarının funksiyası dəyişə bilər. Azad rəqabət şəraitində bazar - mübadilənin baş verdiyi və maliyyə aktivləri üzrə qiymətlərin formalaşdığı yerdir, planlı qiymətəmələgəlmə iqtisadiyyatında isə maliyyə bazarının funksiyası daralır - bu yalnız mübadilə əməliyyatlarının həyata keçirildiyi yerdir.

Bir çox iqtisadçılar hesab edirlər ki, bazar haqqında əsl mənada yalnız o halda danışmaq olar ki, tələb və təklifin yeri eyni zamanda qiymətəmələgəlmə yeri kimi çıxış etsin. Ancaq bu heç də o demək deyildir ki, daha sərbəst ticarət şəraitinə malik kapitalist ölkələrində belə maliyyə bazarı qiymətəmələgəlmə funksiyasını müstəqil olaraq yerinə yetirir. Maliyyə bazarının tənzimlənməsi həmişə baş verir, ancaq o müxtəlif üsullarla həyata keçirilir. Bu cür tənzimlənmə bir sıra hallarda rəqabətin stimullaşdırılması və onun məhdudlaşdırılmasının qadağan edilməsi məqsədinə malik olan rəqlamentləşdirici qaydaların nəşr edilməsi ilə həddəndir. Digər hallarda bazarların tənzimlənməsi onların fəaliyyətinin müfəssəl təşkilindən ibarətdir.

Nəhayət maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi üzrə dövlətin müdaxiləsini nəzərdə tutan elə hallarda mövcuddur ki, onların nəticəsində bazarın fəaliyyəti müəyyən çərçivə ilə həddənlənir və yaxud sərt dövlət nəzarəti altında baş verir.

Tələb və təklif əsasında yerinə yetirilən əməliyyatların həcmi, maliyyə aktivlərinin miqdarı və valyuta sazişlərinin xarakteri nəzərə alınaraq maliyyə bazarları aşağıdakı bazarlara bölünür [13, s.149]

- ❖ milli bazarlar;
- ❖ regional bazarlar. Bu bazarlarda müəyyən konvertasiya olunan valyutalarla əməliyyatlar yerinə yetirilir;
- ❖ dünya valyuta bazarı, burada beynəlxalq tədiyyə dövriyyəsində geniş tətbiq olunan valyutalar istifadə olunur;
- ❖ qiymətli kağızların dünya və regional bazarı;
- ❖ avrobazarlar və ofşor bank bazarları.

Maliyyə bazarları təşkili formalarına görə mütəşəkkil və qeyri-mütəşəkkil bazarlara bölünür. Qeyri-mütəşəkkil bazarlar - maliyyə fəaliyyətinin və qiymətlərin tənzimlənməsinin dövlət tərəfindən normalaşdırılması şəraitində maliyyə aktivlərinin gizli və qanunsuz ticarətinin həyata keçirildiyi yerdir.

Ümumiyyətlə, dünya maliyyə bazarları dünya bazarının rəqib müəssisələr arasında malların, xidmətlərin və kapitalın hərəkətinə xidmət edir. Bundan əlavə, onlar bazarın vəziyyəti ilə bağlı siqnallar verirlər ki, bu da menecerlərin qərar qəbul etməsi üçün bir rəhbər vəzifədir. Qlobal maliyyə axınlarının hərəkəti aşağıdakı əsas kanallar vasitəsilə həyata keçirilir [67]:

- ❖ malların alqı-satqısı və xidmətləri üçün valyuta-kredit və hesablaşma xidmətləri;
- ❖ əsas və dövriyyə kapitalına xarici investisiyalar;
- ❖ kreditləşdirmə əməliyyatları;
- ❖ valyuta əməliyyatları;
- ❖ qiymətli kağızlar və törəmə maliyyə alətləri ilə əməliyyatlar;
- ❖ milli gəlirin bir hissəsinin büdcə vasitəsilə inkişaf etməkdə olan ölkələrə

yardım və dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlara yardımı şəklində bölüşdürülməsi və s.

Dünya maliyyə axınları forma və yerinə görə fərqlənir. Əməliyyatın pul kapitalı olduğu bazar münasibətlərinin xüsusi sahəsi dünya valyuta bazarı, kredit, maliyyə və sığorta bazarlarıdır. Onlar beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafı əsasında yaradılmışdır.

Dünya maliyyə aktivlərinin böyük hissəsinin cəmləşdiyi yer kimi əsas dünya maliyyə mərkəzləri Amerikada - Nyu-York, Çikaqo, Avropa - London, Paris, Zürix, Cenevrə, Frankfurt, Lüksemburq, Asiyada - Tokio, Hong Kong, Sinqapur, Bəhreyyədir [66]. Bu, yalnız maliyyə mərkəzlərinin öz maliyyə aktivləri hesabına deyil, dünya miqyasında cəlb edilən sərmayələrin cəmləşməsi nəticəsində maliyyə resurslarının müxtəlif istiqamətli sürətli hərəkətinə müsbət təsir edir.

Beləliklə, qlobal maliyyə sistemi və ya qlobal maliyyə, milli çərçivədən kənarında olan maliyyə axınları, kredit, maliyyə, valyuta, ödəniş və pul münasibətlərinin bir sistemidir. Qlobal maliyyə bazarının maddi və texnoloji bazası qlobal maliyyənin iqtisadiyyatın içərisində təcrid olunmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu maddi və digər aktivlərin sahibləri arasında transmilli istehsalda əlavə dəyərin bir hissəsinin yenidən paylaşdırılmasının xüsusi mexanizminə çevrilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, müasir dünya maliyyə bazarı və qlobal maliyyə münasibətləri, müasir şəraitdə inkişaf və fəaliyyətin xüsusi nümunəsinə malik, müstəqil, özünü təmin və təşkil edən bir sistem halına gələrək qlobal iqtisadiyyatın mərkəzində dayanır.

Müxtəlif əlamətlərə əsasən təsnifləşdirilən dünya maliyyə bazarlarının subyektləri bazarın strukturuna görə fərqliləşir. Bu subyektləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək mümkündür:

Bazarının milli iştirakçıları	Bazarın strukturunu	Beynəlxalq səviyyəli iştirakçılar
Müəssisələr	Valyuta bazarı,	Beynəlxalq müəssisələr,

	həmçinin avrovalyuta bazarı	TMŞ
Banklar, ixtisaslaşmış kredit-maliyyə institutları, həmçinin sığorta təşkilatları	Borc kapitalı bazarları - pul bazarı - kapital bazarı - avrobazar	Beynəlxalq bank, TMŞ, ixtisaslaşmış kredit maliyyə institutları, həmçinin sığorta təşkilatları
Fond, əmtəə birjası. Dövlətlər.	Fond bazar, sığorta bazarı, qızıl bazarı	Beynəlxalq fond, əmtəə birjası, Beynəlxalq valyuta kredit, maliyyə müəssisələri

Şəkil 1.1. Dünya maliyyə bazarının strukturuna əsasən iştirakçıları

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunub

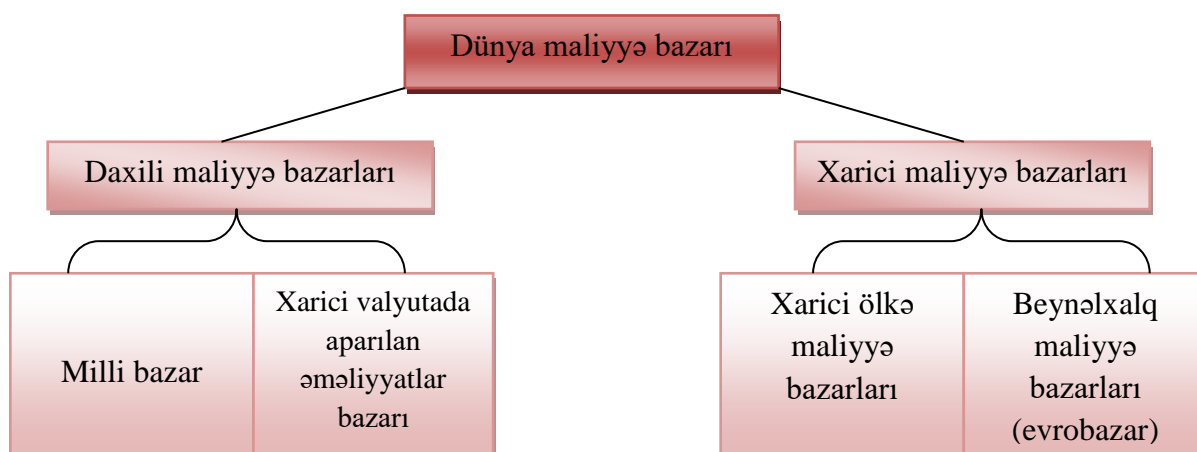
Şəkil 1.1-də də əks olunduğu kimi dünya maliyyə bazarının subyektlərini milli və beynəlxalq xarakterli xüsusiyyətlər daşmasına görə iki qrupa ayırmaq məqsədəuyğundur. Bu qruplaşdırmada milli bazarın iştirakçıları -şirkətlər, banklar və ixtisaslaşmış kredit maliyyə institutları, fond, birja və dövlət- milli xarakter daşıyan subyektlərdən formalaşır. Dünya maliyyə bazarının əsas subyektlərindən biri kimi dövlətin qəbul edilməsinin əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, dövlət öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün əsasən aşağıdakı mənbələrdən istifadə edir: vergilərdən, dövlətin aktivlərinin satışından və maliyyə bazarından alınan borclardan. Dövlət maliyyə bazarında həm borc alan kimi çıxış edir, həm də maliyyə resuslarını tənzimləyir.

Dünya maliyyə bazarının beynəlxalq iştirakçılar da milli iştirakçılar kimi bazarın strukturuna uyğun dəyişərək əsasən beynəlxalq və transmilli şirkətlərdən, beynəlxalq fondlardan, beynəlxalq banklardan və başqalarından ibarət olur.

Maliyyə bazarının təşkili hər şeydən əvvəl, onun maddi-texniki bazasının və infrastrukturunun yaradılmasını, eyni zamanda müəssisə və təşkilatların lazımı informasiya bazasıyla təmin olunmasını tələb edir [36, s.47].

Dünya maliyyə bazarı haqqında əvvəlcədən qeyd edilənləri və onun

iştirakçılarını nəzərə alaraq bu bazarın institusional strukturunu sxem 3-dəki kimi sistemləşdirmək mümkündür:

Sxem 1.3. Maliyyə bazarının institusional strukturunu

Mənbə: Сергей Викторович Матросов, Международные Финансы, Учебник, Часть 1, Москва, 2011, с. 231 (Sergey Viktoroviç Matrosov, Beynəlxalq Maliyyə, Dərslik, I hissə, Moskva, 2011, s. 231)

Dünya maliyyə bazarı çoxsaylı bazarlardan (*fond, kredit, valyuta və qiymətli kağızlar və s.*) formalaşmasına baxmayaraq sxem 3-də verildiyi kimi daxili maliyyə bazarlarına və xarici maliyyə bazarlarına ayrılır. Daxili maliyyə bazarları milli bazarlardan və xarici valyutada aparılan əməliyyatlardan ibarət olduğu halda, xarici maliyyə bazarları xarici ölkə maliyyə bazarı və beynəlxalq maliyyə bazarlarından təşkil olunmaqdadır.

Beləliklə, aparılan tədqiqat nəticəsində bir daha müəyyən edildi ki, maliyyə bazarlarının subyektləri milli iştirakçılar (*şirkətlər, fond - əmtəə birjalrı, banklar, ixtisaslaşmış kredit-maliyyə institutları, dövlətlər və s.*) və beynəlxalq iştirakçılardan (*beynəlxalq şirkətlər, TMS, beynəlxalq banklar, beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə təşkilatları və s.*) ibarətdir. Dünya maliyyə bazarlarının institusional strukturunu isə daxili maliyyə bazarları və xarici maliyyə bazarları olmaqla iki alt sistemdən ibarətdir.

1.3 Qloballaşmanın dünya maliyyə bazarına təsiri

Beynəlxalq maliyyə bazarı dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsidir. Qloballaşmanın dünya iqtisadiyyatında ən çox dəyişikliklər etdiyi sahələrdən biri

maliyyə münasibətləridir. Qloballaşma nəticəsində müxtəlif inkişaf göstəricilərinə nail olunsa da ölkələr arasında bərabərsizlik də artmaqdadır. Qloballaşmanın ölkələrə “hər kəs nə isə qazanacaq” vədi əvəzinə bəzi dövlətlər iqtisadi və sosial mənada qazandığı halda digərləri əziyyət çəkirlər [62, s.19]. Qloballaşma inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə maliyyə sistemlərinin təcrid olması hissini azaltmış, kapital axını, miqrasiya qaydalarını yeniləşdirməklə maliyyə münasibətlərinin inkişafını sürətləndirmişdir. İnkişaf etməkdə olan dövlətlərlə bağlı isə Cozef Stiqlitz özünün “Qloballaşma. Ümidlər və Məyusluq” əsərində qeyd etmişdir ki, “mən qloballaşmanın birbaşa dağıdıcılığının inkişaf etməkdə olan dövlətlərin və xüsusilə onların kasıb əhalisinə təsirinin şahidi olmuşam” [63, s.10].

Qlobal maliyyə bazarını ən dinamik inkişaf edən bazar kimi xarakterizə edilə bilər. Qloballaşma milli (*dövlət*), regional və yerli qurumların xüsusiyyətlərini və əlaqələrini qlobal sistemin nümunələrinə və istiqamətlərinə ilə uyğunlaşdırmaq prosesi kimi təsvir edilə bilər. Transformasiya və qloballaşma proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təsiri əsasən qlobal və yerli keçid şəbəkələri arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizmi ilə müəyyən edilir. Qloballaşma ölkələrin beynəlxalq səviyyədə baş verən proseslərin inkişafı siyasi, iqtisadi, maliyyə səviyyələrində olan asılılığı koordinasiya etməklə sistemli nəzarətə və balansın saxlanılmasının mümkünlüyünə əsaslanır. Birincisi, qloballaşma iqtisadi quruluşların açıqlığının genişləndirilməsini, bazarların liberallaşdırılmasını, xarici təsirlərə uyğunlaşdırılmış iqtisadi, sosial və mədəni-informasiya mühitinin formalaşmasını nəzərdə tutur.

Qloballaşmanın beynəlxalq maliyyə bazarlarına təsirləri, xüsusən də bir çox aşağıdakı cəhətlərdən ortaya çıxır [60, s.198]:

- ❖ maliyyə sektorunun payı ÜDM-də real aktivlər sektorundan daha yüksəkdir;
- ❖ maliyyə bazarlarında maliyyə axınlarının həcmi və əməliyyatları qeyri-maliyyə sektorunda əməliyyatların həcmindən çoxdur;
- ❖ maliyyə bazarlarında əməliyyatlardan əldə edilmiş gəlirlər inkişaf etmiş ölkələrdə korporativ gəlir strukturunda əhəmiyyətli yer tutur;
- ❖ beynəlxalq kreditləşmə bir neçə ölkənin iştirak etdiyi sindikatlaşdırılmış

əməliyyatlar şəklində dinamik inkişaf edir;

- ❖ beynəlxalq səviyyədə investorların artan tələblərinə cavab verən yeni maliyyə alətləri meydana çıxır;
- ❖ xarici bazarlarda yerləşdirilən qiymətli kağızların buraxılmasının həcmi artır;
- ❖ tənzimləyici fəaliyyətin ölkələrin bir-birindən asılılığının artırılması şərtlərinə uyğunlaşması ilə əlaqədar beynəlxalq maliyyə institutlarının funksiyalarında dəyişikliklər edilir.

Qlobal maliyyə mühütü anlayışı, qloballaşma zamanı dünya maliyyə bazarının inkişafına, bankların ilə maliyyə korporasiyasının, habelə investorların qərarlarına təsir göstərən qlobal və regional mühütü ifadə edir. Qlobal maliyyə mühütü transformasiya olunan beynəlxalq pul sistemi, müxtəlif dövlətlərin tədiyyə balansının durumu, aparıcı dünya ölkələrinin və regionların inkişaf modellərinin təsiri nəticəsində ciddi sürətdə dəyişikliklərə məruz qalırlar. Qlobal maliyyə mühütü beynəlxalq maliyyə bazarında, beynəlxalq bank sahəsində, beynəlxalq maliyyə korporasiyasında və beynəlxalq portfel investisiyasında var olan şəraiti özündə ehtiva edir [19, s.112].

Qlobal maliyyə bazarının aşağıdakı mühüm xüsusiyyətlərini xüsusilə göstərmək mümkündür [19, s.50-51]:

- ❖ əməliyyatların əsaslı səviyyədə dünya maliyyə mərkəzlərində, həmçinin offşor zonalarda cəmlənməsi;
- ❖ coğrafi sərhədlərin silinməsi;
- ❖ əməliyyatların 24 saat ərzində təşkili;
- ❖ qabaqcıl dövlətlərin valyutalarından, həmçinin AVRO və SDR-dən (*special drawing right*) istifadə edilməsi;
- ❖ iştirakçıları böyük miqdarda yüksək reytingə sahib birinci dərəcəli şirkətlər, banklar, maliyyə və kredit institutları, dövlətlərdir;
- ❖ maliyyə xidmətlərində tərəqqi baş verdiyi zaman bazar sahəsində müqavilə alətlərinin çoxsaxəliliyi;
- ❖ beynəlxalq səviyyəli faiz dərəcələrinin xüsusi göstərilməsi;

- ❖ dəqiq hesablama aparən elektron maşınlarından istifadə edilməsi nəticəsində kağızsız əməliyyatların yüksək səviyyədə informasiya texnologiyaları ilə həyata keçməsi və standartlaşma aparılması;
- ❖ dünyada sərbəst qaydada dəyişən valyuta məzənnələri sisteminə keçməklə əlaqədar, valyuta mübadiləsinin aparıldığı əməliyyatların genişlənməsi;
- ❖ mal ilə xidmətlərin beynəlxalq səviyyədə hərəkətlərinə xidmət göstərən dünya maliyyə axınlarının genişlənməsi;
- ❖ qısamüddətli kreditlər ilə qiymətli kağızlara sahəsinə qoyuluşların formasında “qaynar” ya da “çılğın” pulların küllü miqdarda axınının formalaşması;
- ❖ maliyyə bazarının bütün sahələrində “heç nədən” pul yaradan möhtəkirlik əməliyyatının görülməmiş dərəcədə çoxalması;
- ❖ cinayətkarlıq vasitələrlə əldə olunmuş qeyri-hüquqi pulların əsaslı səviyyədə var olması.

Qloballaşmanın beynəlxalq maliyyə bazarına təsiri həm müsbət, həm də mənfi xarakter daşıyır. Bundan başqa maliyyə qloballaşmasının dünya maliyyə sisteminə təsiri beynəlxalq bazar, o cümlədən milli maliyyə bazarlarına da təsir edir. Qloballaşma bütün ölkələrin iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirməyə kömək edir, bu ölkələrdəki resursları istifadə edərək iqtisadi fəaliyyəti canlandırır. Amma eyni hərəkətlər qloballaşma nəticəsində asılılığa çevrilir bu ölkələr iqtisadi baxımdan tez təsirə məruz qalırlar. Ən kəskin problem qloballaşma nəticəsində dünya böhranının baş verməsidir. Bu günə qədər baş vermiş böhranlarda asılı iqtisadiyyatlara malik ölkələrin zəncirvari şəkildə iqtisadi problemlərin yaranması 2008-ci il dünya maliyyə böhranı zamanı daha kəskin xarakter almışdır. ABŞ-da başlayan böhran dünyada sürətlə yayılmışdır [7].

Ümumilikdə qloballaşmanın dünya maliyyə bazarına etdiyi təsirləri müxtəlif istiqamətlərdə qruplaşdırmaq olar. Bunu şəkil 2-dən daha aydın görmək olar.

Qloballaşma prosesi	
Müsbət təsir	Mənfi təsir
- Ucuz pul və maliyyə kredit	- Pul və maliyyə sahələrində

ehtiyatları / borclar.	böhranın dünya bazarından milli səviyyəyə keçməsi.
- Yeni maliyyə və bank texnologiyalarının yaradılması	- Dünya maliyyə bazarında mövcud olan sərt iqtisadi və maliyyə tədbirlərinin ölkəyə siyasi təsirləri artır.
- Maliyyə və iqtisadi sferada fəaliyyət göstərən kadrların xarici maliyyə və iqtisadi təcrübəni öyrənmək və tətbiq etmək imkanı.	- Xarici maliyyə bazarlarında iş təcrübəsi qazanan kadr, bir qayda olaraq həmin təcrübəni üstün tutacaq

Şəkil 1.2. Qloballaşmanın dünya maliyyə bazarına təsiri

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanıb

Şəkil 1.2-dən görüldüyü kimi, qloballaşmanın müsbət təsirləri əsasən ucuz pul və maliyyə kredit ehtiyatlarından, yeni maliyyə və bank texnologiyalarının yaradılmasından, habelə maliyyə və iqtisadi sferada fəaliyyət göstərən kadrların maliyyə sektoru ilə bağlı təcrübəsini öyrənmək və tətbiq etmək imkanından ibarətdir. Təbii ki, müsbət təsirlər bunlarla limitləndirilmir. Qloballaşmanın müsbət təsiri kimi mənfi təsirləri də mövcuddur. Bunlardan ən önəmlisi isə qlobal səviyyədə yaranan böhranların milli iqtisadiyyata güclü təsiridir.

Qlobal bazarın yeni subyekti transmilli şirkətlər (TMS) ilə transmilli banklardır (TMB). Dünya iqtisadiyyatında, habelə dünya maliyyə bazarında qloballaşmanın baş verməsi və çağdaş dövrün fəaliyyətlərində onlar mühüm rolunu görməyə başladı. Nəhəng TMS-lərin sahib olduğu dövrü bir çox ölkələrin MMM-dan, TMB-lərin aktivləri isə öz növbəsində dövlətlərin büdcələrindən dəfələrlə yüksəkdir. Onların valyuta resursları dünyada bütün Mərkəzi bankların resurslarından bir neçə dəfə böyükdür.

TMS ilə TMB dünya bazarında rəqib vəziyyətindədirlər və bunların maraqları bir-birinə nisbətə fərqlidir. Həmin maraqlar onların apardığı fəaliyyətlərin profilindən, həmçinin ölkəyə daxilolma kanallarından, mənşə dövlətindən və başqa amillərdən asılıdır [16, s.186].

Şübhəsiz ki, TMS ilə TMB böyük maliyyə resurslarına sahibdir və buna görə də

onlarla hesablaşmalar aparmayan ayrı-ayrı dövlətlərin hakim qüvvələrini “cəzalandırmaq” ya da “təşviq etmək” gücünə sahibdirlər. Bu zaman bunlarla vahid iqtisadi sahəyə daxil edilməyən, sağlam iqtisadi, elmi və texniki gücə sahib olmayan dövlətlər daha çox “cəzalandırıla” bilirlər. Ancaq bir çox dövlətlərin təcrübəsi göstərirki, dövlətin iqtisadi inkişaf şərtlərinə uyğun olmayan təkliflər və tövsiyələrin qəbul olunması ölkədə ciddi problemlər formalaşdırır, bəzən də böhranlarla nəticələnir.

Ancaq bilindiyi kimi, müstəqil ölkələr TMSŞ ilə TMB-in fəaliyyətinin dövlətlərdə hüququ tənzimlənmə gücünə sahibdirlər. Nəticədə, beynəlxalq kapital ilə maliyyə hərəkəti və axınlarında qloballaşma prosesində yaşanan kəmiyyət ilə keyfiyyət dəyişiklikləri təsərrüfat və maliyyə hesablamalarında yeni reallıqların formalaşmasına imkan vermişdir.

Son dövrlərdə dünya valyuta-kredit, maliyyə bazarında sürətli qloballaşma prosesi baş verir. Bir baxımdan bu bazarların sahəsi böyüyür, digər baxımdan isə adı çəkilən bazarların beynəlxalq əməliyyatlarının xüsusi miqdarı artmışdı. Bununla da dünya ölkələrinin və müəssisələrinin daxili bazarlardan asılılığı aşağı düşmüşdür.

Texnoloji yeniliklər qloballaşma prosesini sürətləndirmiş və gücləndirmişdir. Xüsusilə, informasiya vasitələrinin beynəlxalq əməliyyatların həcmi artırılmış, nəticədə informasiya və kapital axınları daha sürətli hal almışdır. Telekommunikasiya xidmətləri banklara daha aşağı xərclərlə daha çox gəlir əldə etməyə imkan verir.

İnvestisiya bankları SWIFT (*Society for World in the Interbank Financial Telecommunications*) vasitəsilə istiqrazlar və xarici valyutada əməliyyatlar edə bilirlər. Ticarət bankları elektron ödəniş sistemləri vasitəsilə akkreditivlərini öz qərargahlarından xaricdəki ofislərinə göndərə bilirlər. Qloballaşma və texnologiyanın sürətli inkişafı maliyyə bazarlarında intensivliyin artmasına müsbət təsir göstərir. Beynəlxalq hesablaşmaların təşkili sahəsində mühüm bir yenilik də valyuta konvertasiyası əməliyyatları üzrə beynəlxalq sistem olan CLS (*Continuous linked settlement*) ödəniş sistemidir. Maliyyə sferasında istifadə edilən yüksək texnologiyalar bu sahədə problemlərin həlli üçün nəzərdə tutulmuş bir sıra maliyyə

alətləri, yeniliklər və texnologiyalar kimi tanınan maliyyə mühəndisliyinin bir hissəsidir.

Bildiyimiz kimi qloballaşma innovasiyaların və innovativ metodların tətbiqi ilə daha da sürətli hal alır. Belə ki, aparılan təhlillərə əsaslanaraq maliyyə bazarlarında qloballaşmaya təsir edən amilləri aşağıdakı kimi sıralana bilər [63, s.35]:

- ❖ Vençur maliyyələşdirilməsi;
- ❖ Korporativ istiqrazlar;
- ❖ İnternet bank xidmətləri;
- ❖ Svoplar, səhmlərin ödənilməsi üçün istiqrazların buraxılması;
- ❖ “Mübahisəli” innovasiyalar (*vergi cənnətləri, maliyyə alətləri ilə balansdankənar əməliyyatlar*) və.s.

Beynəlxalq maliyyə bazarının qloballaşma prosesi dünya maliyyə mərkəzi və şirkətləri, müəssisələri daxilində qiymətli kağızlar sferasında mövcud olmuş rəqabəti olduqca atırdı. Belə ki, əgər istənilən bir ölkə milli bazarında qiymətli kağızlarla bağlı məhdudlaşdırıcı əməliyyatları aşağı salırsa, rəqabətdə qalib gəlmək məqsədilə başqa ölkələr də məhdudlaşdırıcı əməliyyatlar görməyə məcbur olurlar. Bununla da, maliyyə sisteminin tərəqqisinin hərəkətverici qüvvəsi rəqabət olmağa başladı. Rəqabətin formalaşdırdığı dinamik potensial isə öz növbəsində maliyyə yenilikləri, yəni innovasiyadır.

Beynəlxalq maliyyə inteqrasiyası milli, həmçinin beynəlxalq səviyyədə maliyyə bazarlarının daxilində mövcud olmuş maneələrin aradan qalxması və çoxyönlü münasibətlərin inkişaf etməsi ilə bağlıdır. Maliyyə kapitalı azad qaydada heç bir məhdudiyyət qoyulmadan daxili bazar miqyasından dünya bazarına istiqamətdə və əks yöndə hərəkət edə bilirdi.

Maliyyə bazarlarının tərəqqisi və bunların əlaqələrinin böyüməsi zamanı dünya maliyyə mərkəzində aparıcı dövlətlərin valyutaları üçün tək bir ümumdünya valyuta sistemi meydana gətirmişdi. Qloballaşma prosesində onun mühüm xarakterik əlaməti aşağıdakılardır [19, s.128]:

- ❖ Valyuta bazarı alıcı ilə satıcıların qarşı-qarşıya durduqları bazarlar deyildir.

- ❖ Valyuta bazarı hər bir birja şəklində formalaşmış bazar deyildir.
- ❖ Təsərrüfat münasibətlərinin beynəlmilləşməsi, elektron rabitə vasitəsindən geniş istifadə olunması valyuta bazarının beynəlmilləşməsi xarakterinin daha da artmasına səbəb olmuşdur.
- ❖ Valyuta üzrə əməliyyatlar dünyanın hər bir yerində növbə ilə, yəni 24 saat ərzində dayanmadan aparılmışdı.
- ❖ Valyuta bazarı tam rəqabət şərtinin hökm sürdüyü bazarlara daha çox bənzəyən bazardır.
- ❖ Valyuta üzrə əməliyyatlar sadələşmişdir, hesablaşmalar müxbür hesablar üzrə aparılmışdır.
- ❖ Valyuta ilə kredit risklərini sığortalamaq məqsədilə valyuta əməliyyatları böyük miqyasda inkişaf etmişdi.
- ❖ Möhtəkirlik ilə arbitraj əməliyyatlarının kommersiya müqavilələri üzrə valyuta əməliyyatlarından daha çoxdur.
- ❖ Bəzi mühüm iqtisadi faktorlardan asılı olmadan, öz xüsusi qanunlarına əsasən xüsusi birja malı kimi görülən valyutanın məzənnəsinin qeyri-stabilliyi yüksəlir.

Beləliklə, iqtisadi qloballaşmanın tərkib hissəsi olan maliyyə qloballaşmasının ən vacib xüsusiyyətləri: elmi və texnoloji inkişafın iqtisadi inkişafa, maliyyə sektorunun liberallaşdırılmasına, mühüm artımlara təsir göstərməsi rəqabət və kapitalın hərəkətliliyinə, birləşmələrin və satınalmaların artımının, beynəlxalq maliyyə sistemində risklərin görünməmiş artımının, milli iqtisadiyyatlar üçün iqtisadi nəticələrin açıq-aşkar ziddiyyətlərinin olmasıdır. Müsbət və mənfi nəticələrin nisbətinin mütəmadi olaraq dəyişdiyini vurğulamaq lazımdır. Yeni şərtlərə uyğunlaşmaq və bu prosesin təmin etdiyi imkanlardan istifadə etmək üçün ölkələr qloballaşma problemlərinə kifayət qədər cavab verməlidirlər.

II FƏSİL

QLOBAL MALİYYƏ MEXANİZMİNİN FORMALAŞDIRILMASI ASPEKTLƏRİ

2.1.Dünya valyuta-maliyyə sisteminin təşəkkülü və onun müasir vəziyyətinin təhlili

Dünya valyuta-maliyyə sisteminin təşəkkülü əmtəə istehsalı və dünya bazarının inkişafından asılı olaraq dəyişmişdir. İlk dünya valyuta-maliyyə sistemi Paris valyuta sistemi ilə təşəkkül tapmışdır [43, s.23]. Bu sistem sənaye inqilabın baş verdikdən sonra kortəbii qaydada formalaşmışdır. Huquqi aspektdən o, 1867-ci ildə keçirilmiş dövlətlərarası Paris konfransından əldə edilən razılaşmanı ifadə edir. Keçirilmiş konfransda qızıl dünya pulunun vahid bir forması olaraq qəbul olunmuşdur. Qızıl pul standartı zamanı pul tədavülü mexaniki olaraq baş tuturdu. Bu standart emissiyanın baş verdiyi mərkəzlərdə qızıl ehtiyatlarının mövcudluğunu zəruri edirdi. Azad rəqabətin inhisarçılıqla əvəz edilməsindən sonra qızıl standardı dünya təsərrüfat əlaqələrinin inkişafına mane yaratmağa başladı. Bu problemlər birinci dünya müharibəsinə sonra daha da kəskinləşməyə başladı. Böyük məbləğdə hərbi xərclər müharibə aparən ölkələrin büdcə kəsirini yüksəltdi, əksər dövlətlərdə qızıl pul standartının ləğvini şərtləndirdi.

Qızıl külçə standartı dövründə banknotlar qızıl külçələrlə dəyişdirilirdi. Həmin standart böyük ölçüdə Böyük Britaniya ilə Fransada tətbiq olunurdu. Qızıl-deviz standartının tətbiq edildiyi dövrdə banknotlar xarici valyutada göstərilmiş ödəniş alətləri ilə dəyişdirilirdi. Mübadilə obyektii olaraq görülən bu ödəniş vasitəsi deviz adlanırdı, həmçinin qızıl pulla dəyişdirilərək beynəlxalq hesablaşmalarda geniş istifadə olunurdu.

Növbəti dünya valyuta-maliyyə sistemi hüquqi aspektdən 1922-cı ildə keçirilmiş Genuya konfransında dövlətlərarası razılaşmalarla əks olunmuş Genuya valyuta sistemidir. Güclü dağıntılara səbəb olmuş Birinci Dünya Müharibəsi mövcud qızıl standardı sisteminə təsir göstərmiş və onun zəifləməsinə səbəb olmuşdur. O vaxtlar 30 ölkənin istifadə etdiyi pul sistemi qızıl-deviz standartına əsaslanaraq aparılırdı.

Ancaq kapitalist dövlətlərin qızıl ehtiyatları xarici ticarət ilə digər əməliyyatlar üzrə hesablaşmaların nizamlanması üçün kifayət etmirdi. Konfransda qızıldan başqa, beynəlxalq hesablaşmalarda ABŞ dollarınında istifadə edilməsi tövsiyyə olundu. Beynəlxalq ödəniş vasitəsi rolunu icra etmək məqsədilə təklif edilmiş hər iki valyuta deviz olaraq qəbul edildi. Beləliklə, Genuya valyuta sisteminin bazasında qızıl ilə deviz, yəni xarici ölkələrin öz valyutaları durmağa başlamışdı. Həmin dövrdə milli kredit pulları beynəlxalq tədiyyə-ehiyat vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Müharibələrin baş verdiyi dövrlər arasında rəsmi qaydada ehtiyat valyuta statusu heç bir valyutaya verilməmişdi. Funt-sterlinq ilə ABŞ dolları bu sahədə liderlik qazanmağa çalışırdılar [39, s.47].

Digər tərəfdən Genuya valyuta sistemində qızıl pariteti saxlanıldı. Valyutanın qızıla dəyişməsi yalnız ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa tərəfindən deyil, həm də bu konfransın digər iştirakçıları tərəfindən də həyata keçirilmişdi. Bu valyuta-maliyyə sistemində sərbəst hərəkətdə olan valyuta məzənnəsi rejimi bərpa olunmuşdu. Həmçinin valyutaların tənzimlənməsi fəal valyuta siyasəti ilə yanaşı, beynəlxalq konfranslar və yığıncaqlar formasında baş verirdi.

Bretton-Vuds valyuta sistemi üçüncü dünya valyuta-maliyyə sistemini təşkil edir. Bu valyuta sistemi 1944-cü ildə ABŞ-ın Bretton-Vuds şəhərində valyuta-maliyyə konfransında rəsmiləşdirilmişdi. Formasına görə Bretton-Vuds pul sistemi özünəməxsus dövlətlər arasındakı qızıl-deviz standartı kimi fəaliyyət göstərirdi [43, s.27].

Bu ideyanın tərəfdarlarının görüşünə əsasən, valyuta kursunun stabil olması, onun çox az səviyyədə yüksəlib-azalması bütün dünya üzrə, ilk növbədə də aparıcı kapitalist dövlətlərinin pul sistemində dayanıqlı olmağı təmin etməli idi. Bretton-Vuds konfransında iştirak edənlər burda həm də Beynəlxalq Valyuta Fondunu (*BVF*) qurdular. Sistemin mühim xüsusiyyəti ondan ibarət olmuşduki, milli valyutaların dəyişdiyi kurs dollarla təyin olundu, belə ki 1 troy unsiya 31.1 qram olub 35 dollar məbləğində müəyyənləşmişdi. Bu mexanizm dövlət daxilində maliyyə stabilliyini təmin etmişdi. Müharibə bitdikdən etibarən Bretton –Vuds valyuta sistemində prinsiplərin qurulduğu zaman, Böyük Britaniyanın funt-sterlinqinin qızıla dönüşəcəyi

miqdarda qızıl resursuna sahib olmadığı üçün funt-sterlinqin döviz valyutası funksiyası ləğv edildi.

Bretton -Vuds valyuta sistemində mühüm xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakı kimi göstərilə bilər [43, s.23]:

➤ qızıl dünyanın pul funksiyasını reallaşdırmağa başlamışdı. O ölkələrarası hesablaşmaların bir vasitəsi, habelə ictimai sərvətin ümumi təcəssümü olaraq çıxış etmişdi;

➤ beynəlxalq ödəniş dövriyəsində qızıldan başqa ABŞ ilə Böyük Britaniyanın milli pul vahidlərindən də istifadə edilmişdi. Bununla belə ABŞ dollarının və ingilis funt-sterlinqinin fəaliyyət dairəsi xeyli dərəcədə məhdud olmuşdu;

➤ 1934-cü ildən etibarən mərkəzi banklar ilə ölkələrin hökumət idarələri tərəfindən təqdim edilən ABŞ dolları ABŞ xəzinəsində rəsmi qaydada müəyyənləşdirilmiş nisbətlə qızıla dəyişdirilmişdi. Bunun nəticəsi olaraq azad bazar sistemində qızılın qiyməti ABŞ tərəfindən müəyyənləşən rəsmi qiymətə görə formalaşır. Demək olarki, 1968-ci ilə kimi kənarlaşmalar yaşanmamışdı.

➤ milli pul vahidi mərkəzi bankın vasitəsi ilə dollara dəyişdirilirdi.

Ölkələrarası milli pul vahidinin mübadiləsinin aparılması Beynəlxalq Valyuta Fondunun müəyyənləşdirdiyi möhkəm nisbətlərə əsasən həyata keçirilmişdi. Dönərli milli pul vahidlərinin hamısı dolların vasitəsi ilə qızıla çevrilə bilmişdi. Bu isə öz növbəsində ölkələr arasında çoxyönlü hesablaşmaları mümkün etmişdi. 1971-1973-cü illər arasında pul vahidlərinin hamısının qiymətli etalon olmaqla ABŞ dolları iflas oldu. Bunun isə səbəbləri aşağıdakı kimi göstərilə bilər [38, s.70]:

- xarici bazarlarda ABŞ-ın tutduğu mövqenin azalması;
- qızıl resursunun aşağı düşməsi;
- inflyasiyanın artması;
- tədiyyə balanslarının qeyri-sabitliyi.

Qeyd edilənlər nəticəsində ABŞ dolları dünyada tutduğu tək ehtiyat valyuta roluna sahib olmaq gücünü itirmişdi. Ehtiyat valyuta roluna Almaniya Federativ Respublikasının valyutası (*markası*), yapon ieni və SDR sahib oldu. 1971-ci ildə,

daha dəqiqi desək avqustun 1-dən başlayaraq dolların qızıla dəyişməsi prosesi durduruldu. Beləliklə, qızılın rəsmi olaraq dollar qiyməti ləğv olundu.

1970-ci illərdən etibarən, bəzi ölkələrdə mərkəzi bankların müəyyənləşdirdiyi kollektiv valyuta müdaxiləsi sistemi reallaşmağa başladı. 1974-cü ildə may ayında ABŞ, İsveçrə, AFR daha sonra isə Fransa birlikdə kollektiv valyuta müdaxiləsi üzrə Bazel sazişi tərtib edib imzaladılar. Rambuye görüşündə (1975-ci il) altı dövlət rəhbəri birlikdə valyuta siyasəti ilə bağlı razılıq əldə etdi. 1975-ci ildə dekabrda isə “on dövlət qrupu” “svon” müqaviləsinə uyğun olaraq birlikdə valyuta müdaxiləsini reallaşdırmağa başladılar. Bretton-Vuds valyuta sistemi zamanı müəyyən edilmiş valyuta məzənnəsini dəstəkləmək məqsədilə mütəmada qaydada valyuta müdaxiləsi tətbiq olundu. Üzən valyuta məzənnəsi sisteminin tətbiqi üzrə valyuta müdaxiləsi kəskin baş verən məzənnə dəyişikliklərinin qarşısını almağa istiqamətlənmişdi [34, s.72].

Dördüncü dünya valyuta-maliyyə sistemi Yamayka Valyuta sistemidir. Bretton – Vuds valyuta sistemində artan problemlər bu sistemin təkmilləşdirilməsini zəruri etmişdi. BVF-na üzv olan dövlətlər Kinqston (*Yamayka adası*) razılaşmaya gəldilər. Qeyd edilən razılaşmaya uyğun olaraq Yamayka pul sisteminin təməli qoyuldu. Dövlətlər tərəfindən bu müqavilə təsdiq olunduqdan sonra 1978-ci ildə apreldə BVF-nun nizamnaməsində dəyişiklik yaşandı. Yamayka valyuta sisteminin mühüm xüsusiyyətləri aşağıdakılardır [43, s.30]:

- dünya pulu kimi SDR mühüm rol oynamağa başlamışdı. SDR beynəlxalq hesablaşma vahidinə dönüştü, BVF-dən borcalmanın xüsusi hüququ sayılmışdı;
- ABŞ dollarının beynəlxalq hesablaşmaların aparılmasında və digər dövlətlərin valyuta ehtiyatlarında mühim rolunu saxlamışdı. Dollar ilə yanaşı SDR-nin şərti dəyərinin müəyyənləşməsində də mühim rol oynamaqda davam etmişdi;
- pulun qızıl dəyərinin azalması hüquqi aspektdən sona çatmışdı (*qızılın demonetizasiyası*). Qızıl pul funksiyasını itirmişdi, onun rəsmi qiyməti ləğv edilmişdi. Ancaq qızıl ölkənin rezervi olaraq qalmışdı və başqa dövlətlərin pul

vahidlərinin alımında istifadə edilirdi. Bretton – Vuds valyuta sistemi Yamayka valyuta sisteminə nisbətə daha çevik deyildi, tədiyyə balansının və valyuta məzənnələrinin dəyişiminə uyğunlaşma gücü zəif idi.

Yamayka valyuta sisteminin əməliyyatlarına aşağıda göstərilən problemlər xüsusi ilə mənfi təsir göstərmişdi [33, s.91]:

- SDR standartının qeyri-effektivliyi;
- hüquqi aspektdən pulun qızıl dəyərinin ləğv olunmasına baxmayaraq, real olaraq onun hələ də dünya pulu dəyərini qoruması;
- rezerv valyuta kimi saxlanılan dolların qeyri-sabitliyi;
- tərəddüddə olan qeyri-səmərəli valyuta məzənnəsi rejimi;
- çoxvalyutalı standart problemi;

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, inkişaf etmiş dövlətlər dünya valyuta sistemində mövcud asılılıqdan çox da razı deyildilər. Onlar özlərinin maraqlarını qorumaq üçün bu sistemdə reformlar aparılmasını zəruri edirdi.

Bu maraqları təmsilən qurulan və hal-hazırda tətbiq edilən sistemlərdən birinin Avropa Valyuta sistemi olduğu deyilə bilər. Əslində bunun əsası 1979-cu ildə qoyulmuşdur. Bu ildən Qərbi Avropada regional valyuta sistemi Avropa valyuta sistemi formalaşmışdı. Regional valyuta sistemi iqtisadi inteqrasiya olunmuş birliklər (*Avropa İttifaqı və s.*) çərçivəsində həyata keçirilir. Avropa İttifaqı çərçivəsində valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsində Avropa valyuta sistemi mühüm rol oynayır. Bu valyuta sisteminin məqsədi-inteqrasiya proseslərini stimullaşdırmaq, qitədə siyasi, iqtisadi və valyuta ittifaqının yaradılması, Qərbi Avropanın mövqeyinin möhkəmləndirilməsidir. Haqqında danışılan valyuta ittifaqı ilk illər kollektiv valyuta kimi EKÜ-dan istifadə etmişdir. EKÜ-nun hesablanması valyuta səbətindən istifadə olunurdu. Səbətə hər hansı valyutanın xüsusi çəkisi müvafiq ölkənin Avropa Birliyinin ÜDM-də və birlik daxili ticarətdə payını əks etdirir. İttifaqa daxil olan dövlətlər arasında bağlanan Maastrix sazişinə (1991-1992-ci illər) görə EKÜ 1999-cu il yanvar 1-nə qədər, yəni AVRO-nun regional valyuta kimi tətbiq edilməsinə qədər fəaliyyət göstərmişdir. AVRO 2002-ci il yanvar 1-nə qədər nağdsız dövriyyədə

işlənmişdir. Sonra isə AVRO-nu qəbul etmiş Avropa dövlətləri öz milli valyutalarını ləğv edərək bu regional valyutadan istifadə etməyə başlamışdılar. Yəni, 2002-ci il yanvar 1-dən başlayaraq AVRO banknotlarının və sikkələrinin nümunələri Avropa İttifaqı ölkələrində dövriyyəyə buraxılmışdır [23, s.23].

Dünya valyuta-maliyyə sisteminin təkamül prosesi göstərmişdir ki, dünya valyuta-maliyyə sistemi iqtisadi konyekturaya bağlı olaraq periodik şəkildə yenilənməkdədir. Dünya valyuta-maliyyə sisteminin müasir vəziyyətini təhlil etdikdə isə bu sistemdə yeni tendensiyaların olduğu görülür.

Qlobal maliyyə mexanizminin müasir vəziyyətinə nəzər saldıqda diqqət çəkən ən mühüm yeniliklərdən biri dünyanın hər keçən gün dəyər qazanan yeni kriptopul vahidlərindən formalaşmasıdır. Kriptopul, elektron pul və ya rəqəmsal puldur. Kriptopullar hər hansı bir ölkəyə və ya hər hansı bir orqana bağlı olmayan, tamamilə təhlükəsiz virtual pulqapında saxlanılan vəsaitdir. Banklar arasında deyil, birbaşa şəxsdən şəxsə köçürülə bilən qlobal pul köçürmələri, ödəniş və investisiya sistemidir. Artıq bir çox sahədə ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunan kriptopulların gələcəkdə dünya valyuta-maliyyə sisteminin ən mühüm hissəsini formalaşdıracağı düşünülür [19].

Beləliklə, dünya valyuta-maliyyə sisteminin təşəkkülü və onun müasir vəziyyətinin təhlili göstərir ki, dünya bazarının yaşanan dəyişikliklər yeni valyuta-maliyyə sistemlərinin formalaşmasına imkan yaradır. Bu baxımdan xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, qlobal səviyyədə valyuta-maliyyə sistemində yaşanan dəyişikliklərə uyğun olaraq milli valyuta-maliyyə sistemləri də reformlar tətbiq etməlidirlər.

2.2. Beynəlxalq maliyyə aktivləri və onların xüsusiyyətləri

Beynəlxalq maliyyə bazarı alqı-satqı prosesinin obyektivi beynəlxalq maliyyə aktivlərindən ibarət olan bazardır [47]. Digər sözlə, beynəlxalq maliyyə aktivlərinin alqı-satqısı baş verən bazar institutlarının məcmusu beynəlxalq maliyyə bazarıdır. Belə ki, bu bazarda alınan və satılan beynəlxalq maliyyə aktivləri xarici valyuta,

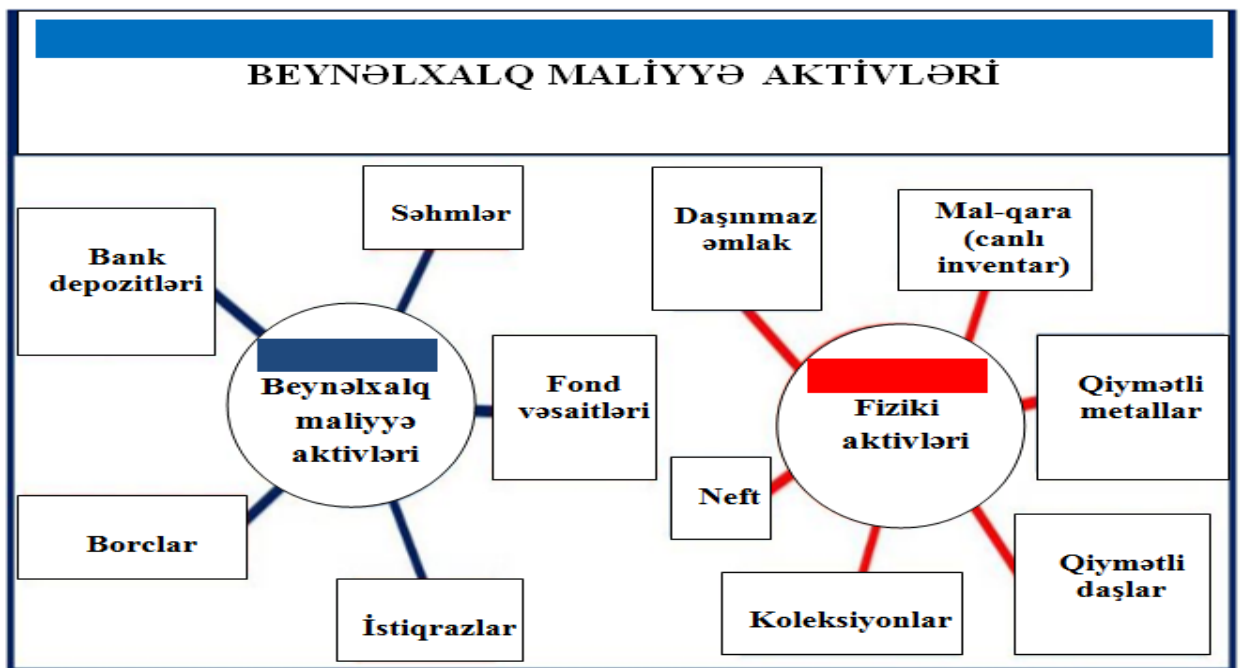

qiymətli kağızlar, kreditlər, depozitlər, əsas alqı-satqı subyektlərinin törəmə alətlərindən ibarətdir.

Beynəlxalq maliyyə aktivləri, maliyyə təşkilatı ilə bağlanan müqaviləyə əsasən mülkiyyət hüququ verən və dəyər yaradan vasitələrdən ibarətdir. Beynəlxalq maliyyə aktivləri, torpaq və ya bina istifadəsində olduğu kimi fiziki bir mülkiyyəti təmin etmir. Bu zaman səhmlər, istiqrazlar və s. kimi maliyyə aktivləri əldə edilərək və ya satılaraq investorlar gələcəkdə əldə edəcəkləri faydaları müəyyən bir hüquqi əsas verən müqavilə ilə tənzimləyirlər.

Beynəlxalq maliyyə aktivləri borc alətləri və kapital alətləri kimi iki qrupa bölünüb araşdırıla bilər [26, s.17]. Borc alətləri borclanılaraq sahib olunan, sabit və ya dəyişkən ödənişlər gətirən vasitələrdir. Məsələn, kreditlər, dövlət vekselləri və s. sabit miqdarda ödənişlər almağa imkan verir. Kapital alətləri isə kapital qazancı və tərəfdaşlıq haqqı verir. Səhmlər ən geniş yayılmış kapital alətlərinə bir misaldır.

Beynəlxalq təcrübədə beynəlxalq maliyyə aktivlərini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Şəkil 2.1. Beynəlxalq maliyyə aktivlərinin bölgüesü

Mənbə: Frank J. Fabozzi, The Handbook of Financial Instruments, 2002, s.124. (Frank J.Fabozzi, Maliyyə alətləri əl kitabı, 2002, s.124)

Şəkil 2.1.-dən görüldüyü kimi, beynəlxalq maliyyə aktivləri ilə fiziki və ya “real aktivlər” bir-birindən fərqlənir. Fiziki aktivlərdən fərqli olaraq beynəlxalq maliyyə aktivləri səhm, bank depozitləri, fond fəsaitləri, borc vəsaiti və istiqarazları əhatə edir. Əslində bu iki aktiv arasındakı fərq beynəlxalq maliyyə aktivlərinin əsas xüsusiyyətlərindən birini meydana gətirir. Maliyyə aktivlərinin iqtisadi mahiyyəti izah olunarkən onun ən mühüm xüsusiyyəti, yəni "gəlir" yaratma xüsusiyyəti vurğulanır. Belə ki, bu xüsusiyyət onu kapitalla çevirir. Ancaq bu cür kapital digər “real kapital”dan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu fərq isə əsasən maliyyə aktivlərinin istehsal prosesində birbaşa iştirak etməməsi ilə bağlıdır. Onun hərəkəti yalnız maddi dəyərlərin paylanmasına vasitəçilik edir [25].

Maliyyə aktivlərinin digər vacib xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar [25]:

- hüquqi tanınma,
- dövriyyə (*bazarda sərbəst alqı-satqı obyektli olma qabiliyyəti*),
- standartlaşdırma (*zəruri rekvizitlərin qanuni olaraq müəyyən edilmiş siyahısının mövcudluğu*),
- likvidlik (*pula çevrilmə qabiliyyəti*),
- risk (*gözlənilən gəlirin məbləği həmişə dəqiq müəyyən edilmir*) və s.

Beynəlxalq maliyyə aktivinin daşdığı xüsusiyyətlərdən digəri onların onların beynəlxalq maliyyə öhdəlikləri ilə qarşılıqlı əvəz olunması ilə bağlıdır. Belə ki, əgər beynəlxalq maliyyə aktivləri və beynəlxalq maliyyə öhdəlikləri yalnız bəzi şərtlər təmin edilərsə qarşılıqlı əvəz olunaraq müəssisələrin hesablarında xalis məbləğlə təqdim oluna bilər. Bunlara aiddir:

- müəssisələr, müəyyənləşmiş məbləğləri qarşılıqlı olaraq əvəz etmək məqsədilə qanuni hüquqa malikdirsə;
- müəssisələrin hesablaşmaları netto əsasında reallaşdırmaq, habelə eyni zamanda aktivləri realizasiya etmək məqsədilə və öhdəlikləri yerinə yetirmək hədəfi varsa.

Bütün digər şərtlərdə isə, beynəlxalq maliyyə aktivləri maliyyə öhdəliyi üzrə

qarşılıqlı əvəz edilməməlidir. Əvəzləşdirmə hüququ, müqaviləyə bağlı olaraq ya da başqa formada kreditora ödənilməli olan miqdarın hamısını, bəzən də bir qismini kreditordan əldə ediləcək məbləğ üzrə əvəzləşdirməklə, həmin məbləği ödəmək, ya da başqa formada silmək üçün debitorun sahib olduğu qanuni haqdır. Başqa halda isə üç tərəf arasında baş verən əməliyyatlarda debitora əvəzləşdirmə haqqı verən müqavilə mövcud olduqda, debitor üçüncü tərəfdən alacağı miqdar ilə kreditora ödənməli olduğu miqdarı silmək hüququna sahibdir. Əvəzləşdirmə prosesini həyata keçirməmişdən öncə müəssisə bu debitorlar və kreditorlar arasındakı əlaqələri ölkənin qanunvericiliyinə əsasən nəzərdən keçirməlidir.

Beynəlxalq maliyyə aktivləri, həmçinin beynəlxalq maliyyə öhdəliklərinin qarşılıqlı olaraq əvəzləşdirilməsi haqqının mövcudluğu özü-özlüyündə əvəzləşdirmənin aparılması üçün kifayət deyildir. Əvəzləşdirməni etmək üçün qanuni hüquqa əlavə olaraq, müəssisənin bu hüquqdan istifadə etmək ya da eyni vaxtda aktivini realizasiya etmək və öhdəliyi yerinə yetirmək niyyəti olmalıdır. Əvəzləşdirmənin həyata keçirilməsi üçün qanuni hüquq mövcud olmadıqda, bir və ya hər iki tərəfin hesablaşmanı netto əsasında həyata keçirmək niyyətində olması əvəzləşdirmənin əsaslandırılması üçün kifayət deyil. Müəssisənin əvəzləşdirmə hüququna malik olduğu, lakin netto əsasında hesablaşmaq və ya aktivini realizasiya etmək və eyni zamanda öhdəliyi yerinə yetirmək niyyətinin olmadığı halda, o bu hüququn mövcud olduğunu, lakin istifadə olunmadığı faktını qeydlərdə açıqlanmalıdır [21].

Beynəlxalq maliyyə aktivinin realizasiya olunması və onunla bərabər öhdəliyin yerinə yetirilməsi əməliyyatların yalnız eyni vaxtda baş verdiyi təqdirdə eyni zamanda baş verən əməliyyatlar kimi müəssisələr tərəfindən qeydiyyata alınmalıdır. Beynəlxalq maliyyə aktivinin realizasiya olunması ilə öhdəliyin yerinə yetirilməsi arasında hər hansı gecikmə, onun nə qədər qısa olmasından asılı olmayaraq, beynəlxalq maliyyə aktivinin və beynəlxalq maliyyə öhdəliyinin eyni zamanda realizasiya olunmadığına dəlalət edir.

Ümumiyyətlə aşağıdakı hallardan hər hansı biri mövcud olduqda,

əvəzləşdirmənin aparılmasına yol verilmir [12]:

- (a) bir neçə müxtəlif beynəlxalq maliyyə aləti, bir beynəlxalq maliyyə alətinin xüsusiyyətlərini təkrarlamaq üçün istifadə olunduqda (*sintetik alət*);
- (b) beynəlxalq maliyyə aktivləri və maliyyə öhdəlikləri ilkin olaraq eyni risklərə məruz qalan beynəlxalq maliyyə alətlərindən yarandıqda, lakin əməliyyat üzrə müxtəlif tərəflər ilə əlaqədar olduqda;
- (c) beynəlxalq maliyyə aktivlər reqress hüququna malik olmayan maliyyə öhdəlikləri üçün girov kimi qoyulduqda;
- (ç) beynəlxalq maliyyə aktivləri, həmin aktivlərin kreditor tərəfindən verilən öhdəliyin reallaşması əvəzində qəbul edilmədən öhdəliklə bağlı hesablaşmaq məqsədi ilə, debitor tərəfindən vəkaləti müəssisəyə verildikdə;
- (d) itkilərə səbəbiyyət vermiş hadisələr nəticəsində formalaşmış öhdəliklər, həmçinin sığorta müqaviləsinə uyğun olaraq iddiaların qaldırılması vasitəsilə digər, yəni üçüncü tərəfin hesabına ödənilməsi gözlənilədiyi zaman.

Tək əks tərəflə beynəlxalq maliyyə aktivlərinə uyğun bir neçə əməliyyatı aparacaq müəssisələr, onlarla “qarşılıqlı əvəzləşdirmə haqqında əsas razılaşma” əqdi bağlaya bilər. Belə bir razılaşma, istənilən bir müqavilənin ödənilməməsinə və ya dayandırılmasına səbəb olduğu zaman, razılaşma tərəfindən əhatə olunmuş bütün beynəlxalq maliyyə aktivlərinə uyğun olaraq tək netto əsasında hesablaşmanı nəzərdə tutur.

Ümumiyyətlə beynəlxalq maliyyə aktivlərinin digər maliyyə alətləri ilə əvəzləşdirilməsi qaydasının və ya bütünlükdə beynəlxalq maliyyə bazarlarında əməliyyatlarda iştirak edə bilməsi üçün ilk növbədə ölkələrin qanunvericiliyi ilə tanış olunmalı, bazarın xüsusiyyətləri öyrənməlidir. Həmçinin, beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxış müəyyən texniki və maliyyə resursları tələb edir.

Beynəlxalq miqyasda maliyyə aktivlərini artırmağa çalışan Azərbaycan beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxışmaq üçün zəruri texniki bazasını möhkəmlətməmiş

və zəruri maliyyə resursları artırmışdır. Belə ki, Azərbaycanın 2017-ci ildə xalis maliyyə aktivlərinin 5,4 mlrd. dollar artdığı müşd. Mərkəzi Bankın məlumatlarına əsasən, bu göstəricilər xaricə istiqamətlənmiş birbaşa investisiyaların (2 564,4 mln. dollar), portfel investisiyalarının (-80,9 mln. dollar), törəmə maliyyə alətlərinin (-3,8 mln. dollar) və başqa investisiyaların (2 939,7 mln. dollar) vasitəsilə əldə edilmişdir. Hesabat müddətində dövlətin xalis maliyyə öhdəliyi 5,2 mlrd. dollara çatmışdırki, buda xaricdən cəlb edilmiş xalis birbaşa investisiyaların (2 866,1 mln. dollar), neft bonusunun (1,4 mln. dollar), portfel investisiyalarının (2 588,0 mln. dollar) və başqa investisiyaların (-237,5 mln. dollar) vasitəsilə əldə edilmişdir. Birbaşa investisiyalar kimi xaricdən cəlb edilmiş kapitalın ümumi dəyəri 5,7 milyard dollar olmuşdur. Ölkənin iqtisadiyyatına qoyulmuş birbaşa investisiyaların strukturunda isə neft və qaz sahəsi üzrə xüsusi çəki 86%-ə çatmışdır. 2017-ci ilin yanvar-dekabr ayında tədiyə balansında göstərilən birbaşa investisiyalar üzrə maddənin neft və qaz sahəsi üzrə əldə edilən xalis maliyyə öhdəliyinin (2 080,3 mln. dollar) artışı cəlb edilmiş investisiyaya görə (4 900.8 mln. dollar) sərmayənin repatriasiyası (2 820,5 mln. dollar) üzrə fərqdən formalaşır [22].

Beləliklə, ən likvid aktivlər olan beynəlxalq maliyyə aktivləri səhm, bank depozitləri, fond fəsaitləri, borc vəsaiti və istiqarazlardan ibarət olub, gəlir yaratmaq, hüquqi tanınma, dövriyyə, standartlaşdırma, likvidlik, risk kimi xüsusiyyətlərə sahibdir.

2.3. Qlobal maliyyə institutları və beynəlxalq maliyyə tənzimləmə mexanizminin formalaşdırılması problemləri

Qlobal maliyyə institutları - ölkənin iqtisadi və sosial inkişafını təmin edən "bazarın müvəffəqiyyətsizlikləri" aradan qaldırmasına yönəldilmişdir. Daha konkret desək, burada dörd əsas vəzifənin həll edilməsindən söhbət gedir [23, s.15]:

- ❖ innovasiyalar sahəsində bazarın müvəffəqiyyətsizliklərinin öhdəsindən gəlmək;
- ❖ institusional müvəffəqiyyətsizliklərin (*bazarın seqmentlərinin formalaşmasında iştirak etməyən, lakin lazımlı hesab edilən*) aradan qaldırması;

- ❖ iqtisadi (*energetika, nəqliyyat, başqa kommunikasiyalar*) və sosial infrastrukturun inkişafı;
- ❖ inkişafın əhəmiyyətli dərəcədə regional disbalansının kənarlaşdırılması.

Qlobal maliyyə institutları dünyanın bütün regionlarında fəaliyyət göstərirlər. Onlar dünya maliyyə sisteminin ən əhəmiyyətli əlaqələrindən birini təşkil edirlər və hər şeydən əvvəl inkişaf edən və keçid iqtisadiyyatında olan ölkələr üçün, iqtisadiyyatın müasirləşdirməsi üçün lazımlı maliyyə resurslarının əsas mənbəyidir [21, s.52].

Mövcud qlobal maliyyə institutlarının çalışma sahələri çox müxtəlifdir.

Fəaliyyət sahələrinə görə onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür [31, s.87]:

1. Beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət və tənzimləmə məqsədi güdən təşkilatlar
  - Beynəlxalq Valyuta Fondu
  - Dünya Bankı
    - Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
    - Çoxtərəfli İnvestisiya Zəmanətləri Agentliyi
    - Beynəlxalq İnvestisiya Mübahisələrinin Həlli Mərkəzi
    - Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası
    - Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası
  - Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi
2. Avropa miqyasında (*formalaşma məqsədi Avropa miqyasında olsa belə, real fəaliyyətdə yalnız Avropa ilə məhdudlaşdırlar*) fəaliyyət və tənzimləmə məqsədi güdən təşkilatlar
  - Avropa Pul Fondu
  - Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
  - Avropa Valyuta Əməkdaşlıq Fondu
  - Avropa İnvestisiya Bankı
  - Avropa Kömür-Polad Birliyi
  - Lüksemburqun Maliyyə Texnologiyalarının Ötürülməsi Agentliyi
  - İsveçrənin İqtisadi Məsələlər üzrə Dövlət Katibliyi

- Almaniyanın İnkişaf Bankı

3. Digər regional maliyyə təşkilatları

- İslam İnkişaf Bankı
- Asiya İnkişaf Bankı
- Afrika İnkişaf Bankı
- Ərəb Pul Fondu
- Kariblər İnkişaf Bankı
- Orta Amerika İqtisadi İntegrasiya Bankı
- Türkiyə Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi
- Koreya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi.

Qlobal maliyyə institutlarının ortaya çıxması əsasən dünya iqtisadiyyatında qloballaşma prosesinin inkişafı və dünya valyuta sisteminin və dünya maliyyə bazarlarının qeyri-sabitliyinin artmasına səbəb olur. Onlar əsasən İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaranmışdılar və hazırda ölkələr arasında valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərində və bu əlaqələrin dövlətlərarası tənzimlənməsi sahəsində əməkdaşlığın inkişafında mühüm rol oynayır.

Bazarların qloballaşmasıyla və biznes fəaliyyətinin payı artdıqca, milli hədudlardan kənara çıxarkən, bu tendensiyalara uyğun siyasətin idarə olunması, tənzimlənməsi və siyasətin aparılması üzrə institutlar tələb olunur və həmçinin qlobal biznes sistemlərinin idarə olunması üçün beynəlxalq qaydaların hazırlanması şərti yaranmışdır. Son yarım əsrdə göstərilən funksiyaların həyata keçirilməsi üçün GATT və onun varisi ÜTT, BVF, Dünya Bankı və s. aktiv fəaliyyət göstərməkdədir. Bütün bu institutlar ayrı-ayrı milli dövlətlərin arasında könüllü sazişlər əsasında yaradılmışdır [26].

Əvvəlcədən qeyd edildiyi kimi qlobal maliyyə institutları ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün müxtəlif sahələri əhatə edir. Günümüzdə bu sahələrdən ən önəmlisi beynəlxalq maliyyə tənzimləmə mexanizminin formalaşdırılması ilə bağlıdır. Yaşanan maliyyə böhranları və bu böhranlar nəticəsində ölkə iqtisadiyyatlarının zərər görməsi müasir beynəlxalq maliyyə tənzimləmə

mexanizminin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb etmişdir. Beynəlxalq maliyyənin tənzimlənməsi mexanizminin yeniləşməsində əsas ideya vahid maliyyə tənzimləyicisinin, yəni meqatənzimləyicisinin yaradılması ideyası olmuşdur. Bu fikir özündə distant nəzarət və maliyyə xidmətləri istehlakçılarının hüquqlarının müdafiəsi funksiyalarını birləşdirir.

Ümumiyyətlə, günümüzdə maliyyə bazarının tənzimlənməsi problemi bank sektoru və bütünlükdə maliyyə bazarı arasında qarşılıqlı əlaqə yaradılmasından ibarətdir. Bununla əlaqədar elmi dövriyyəyə xüsusi terminlər daxil edilmişdir. meqatənzimləmə” və ya maliyyə sektoruna nəzarəti birləşdirmək üçün “kross-sektorial nəzarət və maliyyə bazarının tənzimlənməsi” [34].

Meqatənzimçinin yaradılması bank sistemini və qiymətli kağızlar bazarını əlaqələndirməyə imkan verir, bunun nəticəsində pul vəsaitini investorlardan banka, daha sonra isə qiymətli kağızlar vasitəsilə kredit qoyuluşlarına doğru hərəkətə gətirmək mümkündür.

Beynəlxalq maliyyə tənzimlənməsi mexanizmi “maliyyə institutlarının dayanıqlığının və bütövlükdə maliyyə bazarının sabitliyinin təmin olunmasına, risklərinin (*valyuta, kredit, satılma və s.*) məhdudlaşmasına yönəlmiş tədbirlər sistemidir” [30, s.71].

Beynəlxalq maliyyə tənzimlənməsi məsələlərinə aid olanlar arasında bazarın bütün iştirakçıları üçün bərabər rəqabət imkanlarının yaradılması, investor və kreditorların maraqlarının müdafiəsi, ayrı-ayrı iştirakçıların firıldaqçı, vicdansız davranışlarının qarşısının alınması daxildir.

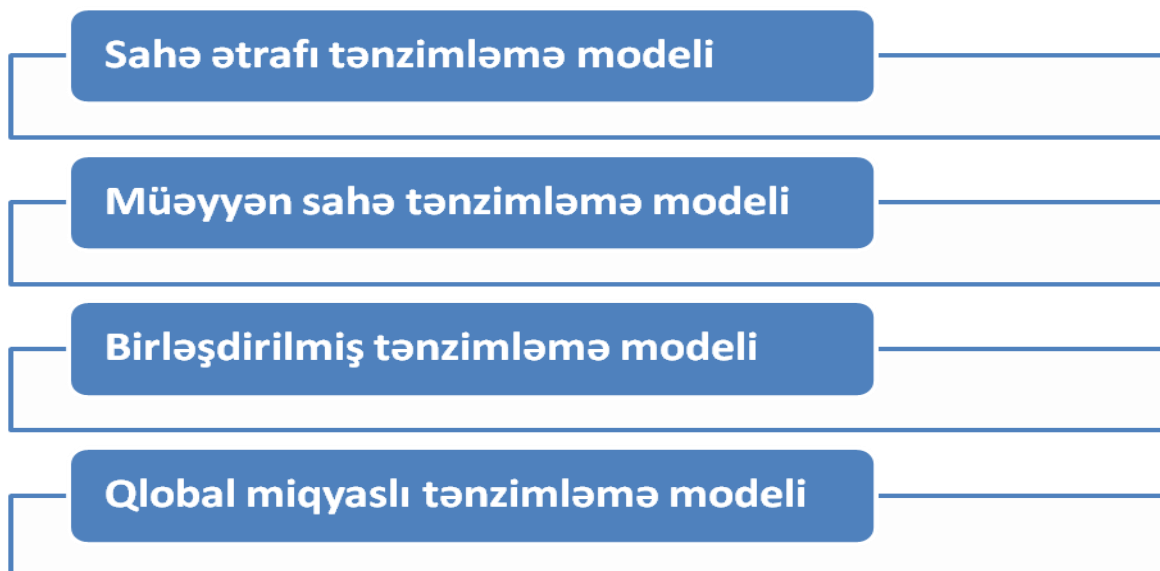
Beynəlxalq səviyyədə vahid maliyyə tənzimləyici mexanizmin formalaşması problemləri mövcuddur. Belə ki, hər bir ölkə daxilində maliyyə sistemində nəzarət və tənzimləmə aparən təşkilatların beynəlxalq tənzimləmə təşkilatları ilə əməkdaşlıq etməsi və mütəmadi olaraq informasiya alışverişində olmasını zəruri edir. Bu baxımdan ölkələrdə maliyyə sahəsində tənzimləyici orqanlarının sayı çox olmamalı (*zəruri olduqda ixtisarlar aparılmalı, onların funksiyaları birləşdirilməli və s.*) və mərkəzi bankın maliyyə sabitliyini tənzimləmə funksiyası saxlanılmaqla maliyyə

institutlarına distant nəzarətdə rolunun artırılması istiqamətində addımlar atılmalıdır. Yəni hər bir ölkə özü üçün maliyyə tənzimlənməsi modelini seçməli və daha sonra beynəlxalq maliyyə tənzimləmə institutları ilə əməkdaşlıq etməlidir. Ancaq ölkələrin maliyyə tənzimlənməsi modeli bir çox amillərdən asılıdır. Bura maliyyə sisteminin səviyyəsi və inkişaf strategiyası, maliyyə sektorunun institusion quruluşu; maliyyə xidmətləri istehlakçılarının (*sahibkarların və əhalinin*) tərkibi və quruluşu və bir çox başqa amilləri aid etmək olar.

Beynəlxalq maliyyə tənzimləmə mexanizminin formalaşdırılmasında əsas problemlərdən digəri maliyyə tənzimlənməsinin müəyyən sahə modelinin fəaliyyət göstərməməsidir. Bu məqsədlə beynəlxalq maliyyə sahəsində fəaliyyətinin müxtəlif növləri arasında normativ maneələrin tətbiq təmin edilməli, bu halda nəzarət altında olan strukturlar özləri üçün daha əlverişli tənzimləmə rejimi seçməlidirlər. Bu kimi addımlar beynəlxalq maliyyə bazarında tənzimləmə apararı beynəlxalq institutun profilinə uyğun olmayan əməliyyatların aparılmasının və ya tənzimlənməyən sahələrin meydana çıxmasının qarşısını ala bilər. Belə məhdudiyyətə misal olaraq, kommertiya və investisiya banklarının funksiyalarını ayıran Qlass-Stiçal qanununu göstərmək olar. Digər bir misal, uzun müddət Çində qüvvədə olan, maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif növləri arasında maneələrin qoyulmasıdır. Həmçinin beynəlxalq səviyyədə tənzimləmə və nəzarətin həyata keçməsi üçün müəyyən sahə modelinin fəaliyyət göstərməsi müxtəlif tipli maliyyə institutların müxtəlif səviyyəli riski qəbul etməsi ilə və bu institutların ölçülərinə görə fərqləndirilməsi ilə əlaqədar. Digər tərəfdən tənzimləmə zamanı əlverişlilik prinsipi nəzərə alınmalı, qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq maliyyə təşkilatlarının fəaliyyətini həyata keçirməsi üçün vacib olan məsrəflərin əlaqələndirilməsi aparılmalıdır [15, s.105].

Beynəlxalq maliyyə tənzimləmə mexanizminin formalaşması modellərini aşağıdakı sxemdə göstərmək mümkündür.

Sxem 2.1. Maliyyə tənzimlənməsi modelləri

Mənbə: De Gregoria Jose, Guidotti Pablo, "Financial Development and Economic Growth", World Development, 1995, s.35 (De Qreqorio Jos, Qudotti Pablo, "Maliyyə inkişafı və iqtisadi artım", Dünya İnkişafı, 1995, s.35)

Sxem 2.1.-də göstərilən ilk model sahə ətrafı modelidir. Sahə ətrafı tənzimləmə modeli, maliyyə bazarına nəzarət funksiyası həvalə olunmuş hökumət orqanının (*adətən, maliyyə nazirliyi*) maliyyə bazarının bütün sahələrini tənzimləməsini əhatə edir.

Müəyyən sahə tənzimləmə modeli, maliyyə bazarının bir sektoru və ya iki əlaqəli sektorun tənzimləmə funksiyasının xüsusi yaradılmış tənzimləmə orqanına həvaləsini nəzərdə tutur.

Birləşdirilmiş model, maliyyə bazarının tənzimlənməsi üçün maliyyə sistemində həm birbaşa dövlətə tabe olan bir vahidlə yanaşı, həm də müstəqil fəaliyyət göstərən təşkilatların qurulmasını əhatə edir.

Qlobal miqyaslı tənzimləmə modeli isə ölkənin üz olduğu qlobal maliyyə institutlarının müəyyənləşdirdiyi normaqlara uyğun fəaliyyət aparması və ya onların fəaliyyətlərinin bu institutlar tərəfindən tənzimlənməsini özündə ehtiva edir.

Qlobal maliyyə tənzimlənmə mexanizminin formalaşması üçün aşağıdakı etapların funksional qaydada həyata keçməsi zəruridir [26, s.65]:

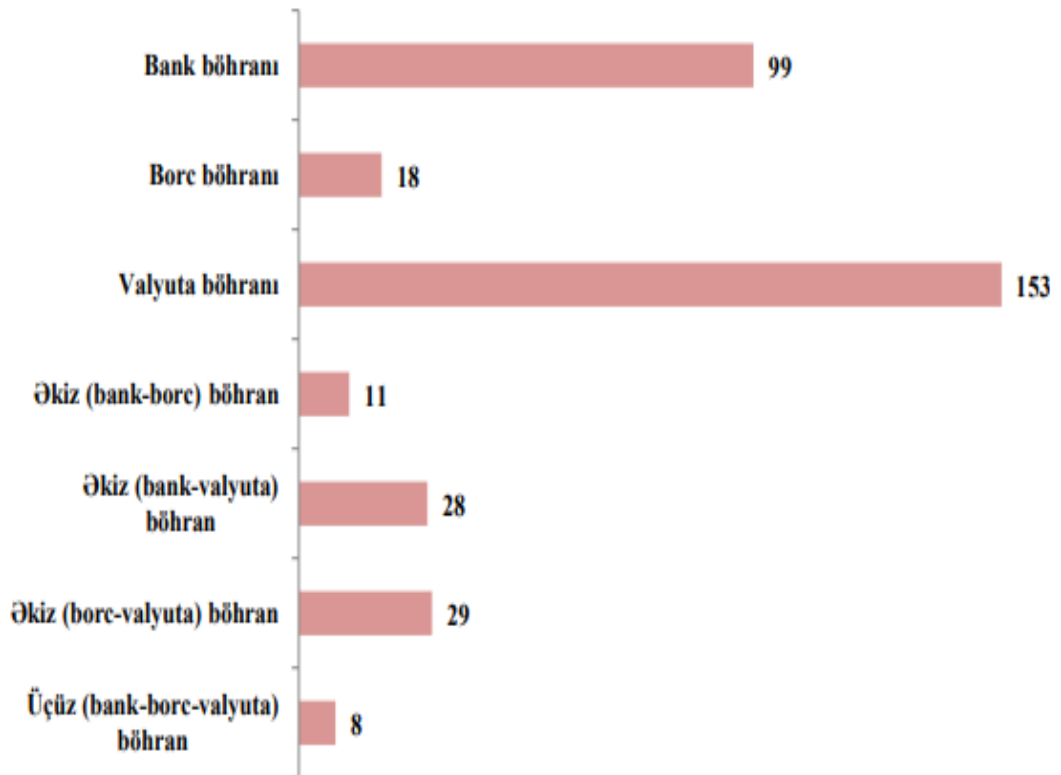
- 1) Hüquqi təsisetmə (*normların yaradılması*)
- 2) Lisenziyalaşma
- 3) Nəzarət
- 4) Tətbiq

Beləliklə, günümüzdə ölkələrin iqtisadi inkişafı, habelə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və onların beynəlxalq maliyyə bazarında iştirakını aktivləşdirmək üçün çoxsayı qlobal maliyyə institutları fəaliyyət göstərir. Onlar qarşılıqlı qoyduqları hədəflərə çatmaq üçün beynəlxalq maliyyə tənzimləmə mexanizmini formalaşdırmalıdır. Ancaq beynəlxalq maliyyə tənzimləmə mexanizminin formalaşmasında bir sıra problemlər vardır. Bu problemlərin başında isə milli iqtisadiyyatların maliyyə sistemində normativ bazada fərqliliklərin olması və informasiya mübadiləsinin mütəmadiliyinin təmin edilməməsidir.

2.4. Qlobal maliyyə böhranlarının dünya valyuta-maliyyə sistemində təsiri

Qloballaşma bütün ölkələrin iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirməyə kömək edir, bu ölkələrdəki resursları istifadə edərək iqtisadi fəaliyyəti canlandırır. Amma eyni hərəkətlər qloballaşma nəticəsində asılılığa çevrilir bu ölkələr iqtisadi baxımdan tez təsirə məruz qalırlar. Ən kəskin problem qloballaşma nəticəsində dünya böhranının baş verməsidir. Bu günə qədər baş vermiş böhranlarda asılı iqtisadiyyatlara malik ölkələrin zəncirvari şəkildə iqtisadi problemlərin yaranması 2008-ci il dünya maliyyə böhranı zamanı daha kəskin xarakter almışdır. ABŞ-da başlayan böhran dünyada sürətlə yayılmışdır [7].

Dünyada baş verən maliyyə böhranları maliyyə bazarının bütün seqmentlərini əhatə edir. Bu seqmentləri aşağıdakı qrafikdə göstərmək olar.

Qrafik 2.1. 1970-2011-ci illər ərzində müşahidə edilmiş qlobal maliyyə böhranları

Mənbə: Luc Laeven and Fabián Valencia “Systemic Banking Crisis Database: An Update”, International Monetary Fund WP /12/163. 2012. s.12. (Luc Laven və Fabian Valensiya "Sistemli bankçılıq böhranları informasiya bazası: yeniləmə", Beynəlxalq Valyuta Fondu tədqiqatı / 12/163. 2012. s.12.)

Qrafikdən görüldüyü kimi 1970-2011-ci illər ərzində 346 maliyyə böhranı qlobal miqyasda müşahidə edilmişdir. Bu maliyyə böhranları əsasən bank, borc, valyuta, əkiz və üçüz böhranlar olaraq tarixə keçmişdir.

Yaşanan maliyyə böhranlarının hər biri dünya ölkələrinin muxtariyyətini və böhrana qarşı dayanıqlılığını təhlükə altına almışdır. Məsələn, 2008-2009-cu illər arasında bir çox inkişaf edən bazar iqtisadiyyatlarının valyuta ehtiyatlarında əhəmiyyətli dərəcədə itkilər baş vermişdir. Məsələn, bu itkilər Rusiyada 37%, Hindistanda 21.7%, Braziliyada isə 9.6% təşkil etmişdir. Bu ölkələrin güclü tədiyyə balansı və maliyyə gücünə malik olmasına baxmayaraq böhrandan çox təsirlənmişdilər [23, s.1-2]. Xüsusilə Braziliya və Çin kimi ölkələr aşağı səviyyədə borc-dollarlaşdırma öhdəliyinin olması, aşağı səviyyəli dövlət və özəl borclar, yaxşı

maliyyə xidmət sektorunun olması kimi amillər nəticəsində bu təsirlərdən yüksək zərər almamışdılar. Buna baxmayaraq qlobal böhran dövründə bu ölkələrin performanslarındakı fərqliliklər, maliyyə sistemi mexanizmlərində, xüsusilə də bank sektorunda bütün maliyyə sisteminin güclü və zəif tərəflərindən yaranmışdır. Belə ki, Rusiya kredit böhranı və bank uğursuzluğu ilə çətin vəziyyətə düşərkən, Hindistanın böyük kapital çıxışı ilə qarşılaşmışdı [39, s.90]. Ancaq bu ölkələrdən heç biri genişlənən maliyyə siyasətini maliyyələşdirmək üçün BVF-dən və ya Dünya Bankından dəstək almağa məcbur olmamışdır.

Ümumiyyətlə maliyyə bazarının müxtəlif segmentlərində baş verən qlobal maliyyə böhranlarının dünya valyuta-maliyyə sisteminə ən böyük təsiri artan risklərlə bağlıdır. İnvestorlar üçün maliyyə bazarlarında gələcək gəlirlərin qeyri-müəyyənlik dərəcəsi kimi müəyyən olunan risklərin müəyyənləşdirilmə çətindir.

JPMorgan Chasenin texniki sənədi qlobal maliyyə böhranlarının dünya valyuta-maliyyə sisteminə təsiri zamanı gəlirlərin səviyyəsinə təsir edə biləcək qeyri-müəyyənliklərin mənbəyinə əsaslanan risklərin mümkün təsnifatlarını vermişdir. Bu təsnifata aşağıda göstərilən risklər daxildir [27, s.1]:

- ❖ kredit riskləri;
- ❖ əməliyyat riskləri;
- ❖ likvidlik riskləri;
- ❖ bazar riskləri.

JPMorgan Chasenin texniki sənədində maliyyə bazarında gəlirlərin səviyyəsinə təsir edə biləcək bu risklər maliyyə bazarında formalaşa biləcək risklərin müxtəlif aspektlərini əhatə edir. Bu aspektləri görmək üçün qruplaşdırılmış risklərə nəzər salmaq.

Qruplaşdırmaya daxil olan ilk risk, kredit riskləridir. Kredit riskləri digər tərəfin öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi nəticəsində maliyyə bazarında yarana biləcək mümkün itkilərdən yaranır.

Əməliyyat riskləri isə maliyyə bazarında sövdələşmə aparılarkən ödənişlərin qəbul olunması və ya bank əməliyyatları parametrlərinin təyin edilməsi zamanı edile

bilən səhvlərdən formalaşır.

Maliyyə bazarında yaranan digər əhəmiyyətli risk likvidlik riskləri olub, aktivlərin qeyri-likvidliyi nəticəsində öhdəlikləri təmin etmək üçün şirkətin potensial bacarıqsızlığı nəticəsində qarşılaşılan vəziyyətdir.

JPMorgan Chasenin texniki sənədində risk qrupunun dördüncü və sonuncu növü bazar riskləridir. Bazar riskləri bazar göstəricilərinin (*aktivlərin qiymətləri, faiz dərəcələri və s.*) dəyişməsi ilə əlaqəli gələcək gəlirlərin qeyri-müəyyənliyini əks etdirir [13, s.2]. Maliyyə bazarında əldə ediləcək gəlirləri aşağı sala biləcək istənilən riskin qiymətləndirilməsini aparmamışdan öncə, aydındır ki, investor hər şeydən əvvəl praktikada məhz hansı risk ilə qarşılaşa biləcəyini müəyyən etməlidir.

Qlobal maliyyə böhranlarının dünya valyuta-maliyyə sistemində göstərdiyi təsirlərdən digəri dünya maliyyə bazarının əsas seqmentlərini tənzimləyən normativ bazanın təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Dünya mərkəzi bankları meydana çıxan qeyri-sabitlik səbəbi ilə ortaq bir fəaliyyət sistemi hazırladılar. Bir qayda olaraq, ehtiyatlar, büdcə kəsirləri, fond və əmtəə aktivlərinin qiymətsizləşdirilməsi hallarında formalaşdırılır. Beynəlxalq ehtiyatlar həmçinin, əsas beynəlxalq maliyyə institutlarının və yüksək büdcə kəsirləri olan ölkələrin dəstəklənməsi üçün iflas ehtimalını və qeyri-sabitliyin yeni özəklərinin formalaşdırılmasını aradan qaldırmaq üçün stabilləşdirilmiş kreditlər şəklində yönəldilir. Beləliklə, dövlətlər, dünya maliyyə bazarının vəziyyətinin tənzimlənməsində normativ bazanın sərtləşdirilməsi yolu ilə, həm də maliyyə qeyri-sabitliyinin “özəyində” pul inteqrasiyası yolu ilə böyük rol oynamağa başladılar.

Qlobal maliyyə böhranlarının dünya valyuta-maliyyə sistemində təsirləri sırasına mərkəzi bankların faiz dərəcələrinin azaldılmasını da göstərmək olar. Belə ki, dünya maliyyə bazarının böyümə sürətinin yavaşlaması şəraitində iqtisadi artımı stimullaşdırmaq üçün bu addım atılmışdır.

Qlobal maliyyə böhranlarının dünya valyuta-maliyyə sistemində göstərdiyi təsirlərdən başqa biri beynəlxalq valyuta sistemini yeni bir mübadilə prosesinə daxil olmasıdır. Belə ki, maliyyə bazarında dollar hakimiyyətindəki sistemin qeyri-sabitlik

göstərməsi, etibarsızlıq və ABŞ-in qlobal maliyyə sabitliyini qorumağa hazır olması bəzi ölkələrdə tənqidlərə səbəb olmuşdur [20, s.12]. Bununla yanaşı mövcud beynəlxalq pul sisteminə alternativ axtarımağa başlanmışdır [18, s.12].

Dünya valyuta-maliyyə sisteminə qlobal maliyyə böhranlarının göstərdiyi təsir nəticəsində beynəlxalq pul sistemində gələcək illərdə dollar, avro ilə yanaşı renminbinin (*Çin yuani*) daxil olduğu üçqütblü çoxlu valyuta sisteminin formalaşacağını təxmin edir [22, s.12]. Bunun əsas səbəblərindən biri günümüzdə qlobal maliyyə mexanizminin müasir vəziyyətinin təhlili zamanı görülən maliyyə bazarı mexanizmlərindəki dəyişikliklər və beynəlxalq pul sisteminin uzunmüddətli dəyişikliyi, qlobal ticarət və sərmayələrdə valyuta istifadə formasının dəyişməsi ilə bağlıdır.

Beləliklə, qlobal maliyyə böhranlarının dünya valyuta-maliyyə sisteminə təsiri nəticəsində beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemi yeni bir mübadilə prosesinə daxil olmuş, risklər kəmiyyət və keyfiyyət baxımından dəyişmiş, normativ bazalarda təkmilləşmələrə ehtiyac hiss edilmişdir.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən qlobal maliyyə böhranlarının dünya valyuta-maliyyə sisteminə təsirinin azaldılması və böhranlar nəticəsində bu bazara qarşı formalaşan inamsızlığı aradan qaldırmaq üçün həm qlobal, həm də milli səviyyədə aşağıdakı reformun aparılmasını təklif etmək mümkündür:

- Maliyyə bazarlarında valyuta siyasəti vasitələrinin ahəngdar istifadəsini təmin etmək məqsədilə dünya maliyyə bazarının subyektləri arasında tənzimləmə və nəzarəti təmin edən və çoxyönlü münasibətləri quran, habelə “kökləri” milli səviyyəli mərkəzlərdən formalaşan “*qlobal informasiya network*” mərkəzinin yaradılması.

Bu reform mövcud qeyri-müəyyənliklərin azalmasına və normativ baza fərqliliklərin aradan qaldırılmasına, informasiya mübadiləsinin mütəmadiyyətinə fürsət verəcəkdir.

Digər tərəfdən yeni yaradılacaq qlobal informasiya network mərkəzi valyuta siyasətinin 3 qolu - faiz dərəcəsi kanalı, kredit/miqdar tənzimlənməsi kanalı və

valyuta məzənnəsi kanalının birlikdə və ən optimal formada uzunmüddətli iqtisadi hədəflər üçün istifadə edilməsinə təkan verəcəkdir. Əslində adları çəkilən bu kanallar birlikdə regional əməkdaşlıq çərçivəsində ölkələrin milli maliyyə bazarının böhranlardan qorunmasını təmin edə bilən ən mühüm vasitələrdir. Çünki hər bir kanalın ayrılıqda bankların borcvermə dərəcələri, real iqtisadiyyatın inkişafı və inflyasiya səviyyəsi üzərində güclü təsiri vardır. Belə ki, faiz dərəcəsi digər kanallarla birlikdə istifadə edildikdə bir çox ölkədə bazar iqtisadiyyatının canlanmasında əhəmiyyətli təsirə malik ola bilər. Faiz dərəcəsi aləti həm sabit valyuta məzənnəsi tətbiq edilən ölkələrdə, həm də üzən valyuta məzənnəsi hakim olan valyuta sistemlərində bu məqsədə çatmaq üçün mühüm bir vasitədir [65, s.787]. Bu kanalın milli səviyyədə effektiv istifadəsi isə qlobal informasiya network mərkəzindən daimi axan informasiyaların analizi ilə mümkündür.

Valyuta-maliyyə sistemində digər əhəmiyyətli vasitə olan kredit/miqdar tənzimlənməsi kanalı isə milli kredit bazarları ilə yanaşı beynəlxalq kredit bazarının daha aşağı faiz dərəcələrinə cavab verməməsi və ya mərkəzi bankın qlobal bank krizində “*son kredit səviyyəsi*” fəaliyyətlərinə başlamağa ehtiyac hiss etdiyi halda müraciət edilən vasitələrdən biridir [65, s.787]. Belə bir vəziyyət yarandıqda, qarantıya olaraq qoyulan resursların növünü artırmaq, kreditlərin qarantıyalara uyğun əldə edilməsini təkmilləşdirmək, həmçinin mərkəzi bankın valyuta balansını daha uzun müddətli dövlət səhmləri alaraq genişlətmək mümkündür. Ancaq bu kimi addımların zamanında atılması belə, sağlam və əhatəli informasiya bazasını zəruri edir.

Valyuta məzənnəsi kanalı valyuta-maliyyə sistemində digər vacib kanal olub əvvəlki iki kanal ilə birlikdə maliyyə böhranlarından qorunmaqda geniş istifadə edilə bilər. Bu kanal xüsusilə valyuta məzənnəsini stabilləşdirmək üçün mərkəzi bankın rezervlərinin valyuta bazarında birbaşa satılmasını özündə ehtiva edən valyuta bazarı siyasətindən biridir. Maliyyə böhranı yaranmamışdan əvvəl, mərkəzi bankların vəzifələri ilə bağlı iqtisadçıların əsas yanaşması belə olmuşdur: “Tək alət (qısa müddətli faiz dərəcəsi) və tək məqsəd (qiymət stabilliyi)! Maliyyə bazarları, qlobal

maliyyə bazarlarında olan riskləri qiymətləndirə və beynəlxalq krediti effektiv bir formada verə bilər. Mərkəzi banklar isə tək-cə faiz dərəcəsi alətlərini tənzimləmək məcburiyyətindədir və digər bütün bazarlar mexaniki olaraq öz-özlərini tənzimləyirlər [64, s.1]. Ancaq qloballaşma nəticəsində maliyyə böhranları artdıqca və təsirləri gücləndikcə mərkəzi bankın siyasətinin “tək alət və tək məqsəd”lə məhdudlaşmadığı, maliyyə sabilliyi və iqtisadiyyatda tam məşğulluq vəziyyətinin təmin edilməsi üçün onun siyasətinin genişlənməsi zəruriliyi yaranmışdır. Bu kimi tədbirlər isə qlobal valyuta-maliyyə siyasətində ancaq bütün maliyyə subyektlərinin informasiyalarının toplandığı “qlobal informasiya network” mərkəzi ilə mümkündür.

III FƏSİL

QLOBAL VALYUTA-MALIYYƏ SİSTEMİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ NƏZARƏT MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Azərbaycan dünya valyuta-maliyyə sistemində

Azərbaycan Respublikasının milli valyuta-maliyyə sistemi dünya valyuta-maliyyə sisteminin prinsipləri nəzərə alınmaqla formalaşdırılmışdır. Belə ki, ölkəmiz dünya təsərrüfatına inteqrasiya yolunu seçmiş və bu istiqamətdə addımlar atmışdır. Azərbaycan 1992-ci ildən BVF üzvüdür və digər beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə təşkilatlarına daxildir. Əsas pul və milli valyuta sistemi Azərbaycan manatıdır. Əvvəllər Azərbaycan manatı məhdud konvertasiya qaydalarına tabe olmuşdur, amma ölkənin strateji məqsədlərinə uyğun olaraq, iqtisadiyyat stabilləşdikcə azad konvertasiya rejiminə keçilmişdir. Hüquqi baza möhkəmlənərək aşağıdakı istiqamətlərdə qaydalar müəyyən edilmişdir [28, s.102]:

- ❖ beynəlxalq ödəniş dövriyyəsinin həyata keçirilməsi və valyuta resurslarından, beynəlxalq kreditlərdən istifadə;
- ❖ valyuta bazarının fəaliyyəti və onun iştirakçılarının tərkibi;
- ❖ valyuta əməliyyatlarının qaydaları və sair.

Bunlardan başqa valyuta tənzimini həyata keçirən orqanların statusu, valyuta siyasətinin əsas prinsipləri, həmçinin Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq valyuta likvidliyinin tənzimlənməsi qaydası müəyyən olunmuşdur. Milli valyuta sistemi daxili pul, kredit və maliyyə sistemi ilə qarşılıqlı asılı vəziyyətə gətirilmişdir.

Hal-hazırda beynəlxalq maliyyə-kredit münasibətlərinin iştirakçısı və beynəlxalq təşkilatların üzvü kimi Azərbaycan Respublikası dünya valyuta-maliyyə münasibətlərinə ciddi təsir edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının ticarət tərəfdaşları həm dünyanın müxtəlif bölgələrindən dövlətlərdən, həm də avrozona üzvlərindən ibarətdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı 4 yanvar 2000-ci ildən avronun katirovkasına və Bakı Fond Birjasında avro alqı-satqısına başlamışdır. Təsərrüfat subyektləri və əhali avroda hesab açma, hesablaşmalar və

köçürmələr apara, depozitlər saxlaya, konvertasiya edə və digər əməliyyatlar apara bilirlər. Azərbaycan bank sistemi nizamnamə kapitalını digər valyutalarda olduğu kimi avroda saxlaya bilər, xarici bank əməliyyatlarını avroda və digər valyutalarda apara bilər [53].

Lakin məlum olduğu kimi dünya valyuta-maliyyə sisteminin inkişafı bu sistemin resurslarının ölkələr arasında qeyri-bərabər bölgüsünün güclənməsi, cari və kapital əməliyyatları üzrə tədiyyə balansının qeyri-tarazlığı, beynəlxalq likvidliyin və valyuta-maliyyə bazarının liberallaşdırılmasının güclənməsi ilə qarşılaşmışdır. Yaşanmış bu meyillər iqtisadiyyatın və maliyyənin qlobalaşması şəraitində beynəlxalq öhdəliklərin aktivlərinə malik olan dünya ölkələrinin mütləq əksəriyyətində “xüsusi borclar” mövcuddur. Bir çox ölkələrdə iqtisadiyyat cari hesablaşmalar və büdcə üzrə xroniki kəsirlə, daxili investisiyanı həyata keçirmək üçün iqtisadiyyatın islahatlaşması, valyuta-maliyyə sistemində təkmilləşmələr apararaq beynəlxalq borclanma üzrə öhdəliklərin ödənilməsi üçün milli yığımların artırılaraq formalaşmasına çalışmışdır [48, s.82].

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir mərhələdə Azərbaycan dövləti və korporativ emitentlər (*borcalanlar*) dünya valyuta-maliyyə sistemində çıxmış, qeyri-rezidentlər isə ölkə maliyyə bazarında fəallaşmışlar. Azərbaycanın beynəlxalq rəsmi kreditörleri ilə (*BVF, BYİB*) münasibətləri yüksək xarici valyuta ehtiyatlarının olması ilə əlaqədar yeni fazaya daxil olmuşdur.

Dünya ölkələri arasında valyuta-maliyyə sistemi vasitəsilə təmin edilən iqtisadi əlaqələrin ən mühüm forması kreditdir. Beynəlxalq maliyyə-kredit və valyuta əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində və beynəlxalq hesablaşmaların sabitliyinin saxlanılmasında beynəlxalq maliyyə-kredit qurumlarının rolu olduqca böyükdür. Beynəlxalq maliyyə-kredit qurumlarına ölkələr arasındakı maliyyə-kredit münasibətlərinin tənzimlənməsi, iqtisadi münasibətlərin inkişafına yardım etmək, kredit siyasəti göstərmək məqsədilə beynəlxalq sazişlərə əsasən yaradılmış beynəlxalq təşkilatlar aiddir.

01.01.2018-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının mövcud ümum xarici

dövlət borcu 9,398.3 milyon ABŞ dolları yəni 15,978.1 milyon manat həcmində olmuşdur. Ölkənin xarici dövlət borcunun Ümumi Daxili Məhsula olan nisbəti isə 22,8 faiz (2017-ci ildə 70,135.1 milyon manat ÜDM-ə nisbətə) təşkil etmişdir. Qeyd edilən xarici borca dövlətin birbaşa öhdəlikləri ilə dövlət zamanətilə cəlb olunmuş kreditlər üzrə şərti öhdəliklərdə daxil edilmişdir.

Azərbaycanın xarici dövlət borcu beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından infrastruktur sahəsində layihələr və maliyyələşdirmə proqramları məqsədilə cəlb olunmuş kreditlərdən, həm də beynəlxalq maliyyə bazarında yerləşdirilmiş qiymətli kağızlardan ibarətdir [50].

Beynəlxalq Valyuta Fondu. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın dünya valyuta-maliyyə sistemində ən sıx münasibətdə çox ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq maliyyə–kredit təşkilatlarından biri Beynəlxalq Valyuta Fondudur.

Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Valyuta Fonduna 18.09.1992-ci ildə etibarən üzv olmuşdu. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə naziri Azərbaycanın BVF-də Müdiri, Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) Sədri isə əvəzedici müdiri olaraq fəaliyyət göstərir.

Dünya valyuta-maliyyə sistemində BVF-nin Azərbaycan Respublikası ilə əməkdaşlıq əlaqəsi Struktur İslahatları Proqramı (SİP) aspektində qurulmuşdu. Qeyd etmək zəruridirki, əməkdaşlıq münasibətlərinin ilk etapda qiymətləndirilməsi zamanı BVF-nin Azərbaycanda reallaşdırdığı proqramların iqtisadi faydası böyük dərəcədə olmuşdur. Yəni, müstəqilliyin bərpa edilməsi zamanı BVF-nin maliyyə köməyi üzrə əldə edilmiş struktur reformları proqramlar daxilində və xaricində balansın əldə edilməsi, habelə iqtisadi stabilliyin təmin olunmasına töhfə vermişdi.

BVF tərəfindən Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən aşağıdakı proqramları göstərmək olar [53]:

- Yoxsulluğun azaldılması, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üzrə;
- Struktur quruculuğun artması üzrə;
- Sistem dəyişikliklərinin baş verməsi üzrə;
- Əlavə maliyyə proqramlarının aparılması üzrə.

BVF və Azərbaycan arasında “Maddələr Sazişinin” IV Maddəsinə əsasən günümüzdə qədər Azərbaycan dövlətinə iqtisadi proqramların reallaşmasının dəstəklənməsinə təqdim olunmuş maliyyə yardımlarına paralel olaraq BVF texniki kömək, institusional-monetar idarəetmə ilə bağlı potensialın yüksəlməsi üzrə ölkəmizdə bir neçə sferada, həmçinin dövlət xərclərinin idarə edilməsi, vergi və gömrük siyasətinin idarə edilməsi, mərkəzi bank sisteminin qurulması, bank nəzarətinin reallaşması, pul siyasətinin və statistika sferasında texniki kömək və s. göstərilmişdir. Azərbaycan Respublikasında aparılan makroiqtisadi təhlillər, siyasətlər, maliyyə proqramlaşması, fiskal siyasət ilə idarəçilikdə, mərkəzi bank mühasibatlığında, bank nəzarəti sferasında BVF tərəfindən verilmiş təlimlərdən faydalanmışdır [51].

BVF da çalışan ekspertləri Azərbaycan Respublikasında daimi olaraq səfərlərdə olurlar. Həmin səfərlərdə qısa müddət ərzində inflyasiyanın dərəcəsini aşağı salmaq və ya orta müddət ərzində inflyasiya üzrə proqnozların stabilləşməsi üzrə Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi siyasət, dövlətin bank sistemində həssaslığın dəyərləndirilməsi, məzənnə ilə faiz dərəcəsi siyasətinin, müdaxilə ilə sterilizasiyanın, manat ilə pul bazasının artımının, bank sisteminin likvidliyinin təmin edilməsi üzrə inkişafın, xarici valyuta resurslarının diversifikasiya planlarının və başqa məsələlər haqqında BVF-nin ekspertləri ilə diskussiyalar aparılır.

BVF ilə əməkdaşlıq çərçivəsində bank nəzarəti çərçivəsinin gücləndirilməsi məqsədilə tənzimləyici normativ aktların və likvidlik normalarının təhlil edilməsi, likvidlik tələblərinin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələrin verilməsi, nəzarət təcrübəsi, həmçinin çirkli pulların yuyulması və terrorizmin maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması, bu sahədə bank nəzarətinin gücləndirilməsi, pul və məzənnə siyasəti çərçivəsinin təkmilləşdirilməsi, orta müddətli perspektivdə sərbəst üzən məzənnə rejiminə keçid, həmçinin, Mərkəzi Bankın monetar, makroiqtisadi, real və xarici sektorlar üzrə statistik göstəricilərdəki kəmiyyət və keyfiyyət meyarlarının artırılması, statistik proseslərin formalaşması işini təkmilləşdirilməsi üzrə məsləhət xidmətinin göstərilməsi məqsədilə BVF-nin missiyasının səfərləri mütəmadi təşkil

olunur.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə BVF-yə üzv qəbul edilərkən ölkənin iqtisadi inkişafını xarakterizə edən göstəricilərə uyğun olaraq onun kvotası 117 milyon SDR məbləğində təsdiq edilmişdir. Lakin son illər Azərbaycanda gedən iqtisadi inkişaf prosesləri nəzərə alınmaqla BVF-də ölkənin kvotasına yenidən baxılmış və 165 milyon SDR-dək artırılmışdır. Bu da Azərbaycana həmin beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının inkişafından daha geniş istifadə etmək hüququ vermişdir [53].

1995-2015-ci illərdə Azərbaycan iqtisadi islahatlar proqramının dəstəklənməsi məqsədi ilə fonddan 1877,3 mln. dollar məbləğində uzunmüddətli kreditlər cəlb edilmişdir. Bu kreditlər hesabına aparılan islahatlar daxili və xarici balansın tarazlaşdırılması və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə imkan verilmişdir [52].

Dünya Bankı. Dünya valyuta-maliyyə sistemində aktiv əlaqələrin göstəricisindən digəri Dünya Bankı ilə əməkdaşlıq səviyyəsidir. Azərbaycan Dünya Bankı (DB) Qrupuna aid edilən beş qrupa aşağıda göstərilən tarixlərdə üzv kimi qeydiyyatdan keçmişdir [53]:

- Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankına 18 sentyabr 1992
- Çoxtərəfli İnvestisiya Zəmanətləri Agentliyinə 23 sentyabr 1992
- Beynəlxalq İnvestisiya Mübahisələrinin Həlli Mərkəzinə 18 oktyabr 1992
- Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasına 31 mart 1995
- Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasına 11 oktyabr 1995

DB ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçidi ilə bağlı olaraq reform proqramlarının reallaşması, makroiqtisadi sabitləşdirmə, həmçinin neftdən əldə edilən gəlirlərin idarə olunması, qaçqınlar ilə məcburi köçkünlərin yaşadığı problemlərin həlli edilməsinə kömək, infrastrukturun yenidən bərpa olunması (*su, irriqasiya, avtomobil yolları*), səhiyyə və təhsil, enerji sahəsinə investisiya qoyuluşlarının cəlb olunması sahəsində işlər, dövlət sektorunda reformlar, kənd təsərrüfatında, habelə ümumilikdə qeyri-neft sahəsində artışı, yeni iş sahələrinin açılması baxımından Azərbaycana kömək etmişdir. Azərbaycan DB və Ölkə Tərəfdaşlıq Strategiyası (ÖTS) daxilində əməkdaşlığını hazırda davam etdirir. ÖTS Azərbaycan dövləti tərəfindən müəyyən

edilmiş ehtiyaclara və prioritetlərə görə tərəfdaşlıq planından ibarətdir.

Azərbaycanın Mərkəzi Bankı DB-lə birlikdə iki böyük projekt həyata keçirmişdi. Bunlardan ilki, icrası 2007-ci ildə sonlanmış Maliyyə Sektoruna Texniki Yardım Layihəsidir. Digəri, 2010-cu ildə sona çatmış Maliyyə Xidmətlərinin İnkişafı Layihəsidir [53].

Ölkəmizdə makroiqtisadi durumun təhlilinin aparılması, effektiv anti-kriz tədbirlərinin reallaşması baxımından maliyyə sahəsinin adekvat qaydada tənzimlənməsinin, səmərəli monetar siyasətinin həyata keçməsi, həm də DB-lə birlikdə həyata keçirilmiş layihənin müzakirə olunması üçün Azərbaycanda səfərlərdə olmuş DB-nin missiyası üzrə Azərbaycana mütəmadi görüşlər təşkil edilir və məsləhətləşmələr aparılır.

Bütövlükdə Dünya Bankının 1992-ci ildən günümüzdə qədər Azərbaycanda 43 layihə üzrə ümumi portfeli 3,6 milyard dollar olmuşdur [54].

ABŞ-ın Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi. ABŞa məxsus Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi də (*USAID*) Azərbaycanla möhkəm əməkdaşlıq münasibətlərinə sahibdir. Bu münasibətlərdə, Azərbaycan özünün bölgədəki geosiyasi gücünə əsasən ABŞ üçün mühim əhəmiyyət daşıyır. *USAID* 1992-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikasında tərəqqi və humanitar kömək sahəsində projelərin maliyyələşməsini reallaşdırmışdır. *USAID*-in maliyyə sahəsində köməyi əsasən idarəçilikdə və demokratiyanın təmin edilməsində, iqtisadi inkişafa və tərəqqiyə çatmağa istiqamətlənmiş proqramların reallaşmasında istifadə edilir.

Azərbaycan Mərkəzi Bankı həm də texniki baxımdan köməklərin cəlb olunması üçün *USAID* ilə möhkəm əməkdaşlığa önəm verir. Bu əməkdaşlıq aspektində *USAID* tərəfindən bəzi layihələrin həyata keçməsi təmin olunmuşdur.

“Bank Nəzarəti üzrə Texniki Yardım” proyektində 2002 və 2006-cı illər arasında AMB-nin bank nəzarətinin həyata keçməsi üzrə normativ hüquqi-metodoloji bazanın qiymətlənməsi və təkmilləşməsi, daxili və xarici sahədə bank nəzarətinin prosesinin təkmilləşməsi, bank nəzarətində hüquqi dəstəyin, banksahəsində Beynəlxalq Maliyyə Hesabatlılıq Sisteminin (*BMHS*) tətbiqinin təmini, texniki

köməyin göstərilməsi, AMB-nin əməkdaşlarına yönəlmiş müxtəlif məsələlərdə təlimlərin həyata keçirilməsi işləri aparılmışdır.

“Maliyyə Sektorunun Sabitliyinə Dəstək” proqramı baxımından 2007 və 2011-ci illər arasında prudensial nəzarət ilə bağlı qaydalar və təlimatlar, makroiqtisadi, habelə maliyyə idarəetməsi siyasəti, təlimatların hazırlığı, Mərkəzi Bankda tədqiqatın aparılması, proqnozlaşma və modelləşmə imkanlarının artması, insan resursları ilə informasiya texnologiyasının idarə edilməsi strategiyaları və sistemlərinin planlaşması, nağd pulun idarə edilməsi, Maliyyə Monitorinqi Xidmətlərinin genişlənməsi, risklər ilə korporativ idarəetmə fürsətlərinin, bank nəzarəti, büdcə-maliyyə planlaşmasının təkmilləşdirilməsi sahəsində texniki kömək göstərilmişdir.

“Azərbaycanda Rəqabətlik və Ticarət” layihəsi daxilində isə 2011 və 2013-cü illər arasında Maliyyə Monitorinqi Xidmətinin institusional səviyyədə potensialının və gücünün artması, nağd pul sahəsində biznes proseslərinin avtomatlaşması, risklərlə bağlı bank nəzarətinin genişlənməsi, strateji idarə etmənin institusional qaydasının təkmilləşdirilməsi, AMB-nin maliyyə idarə etməsi gücünün artması, AMB-də əməliyyatlar üzrə risklərin idarə edilməsi baxımından qurulması, DSGE modelinin formalaşması, “Təminatlı əqdlər haqqında” Qanun proyektinin tətbiqi və İpoteka Fondu üçün aktiv və passivlərin, risklərin idarə edilməsi sisteminin tərəqqisi istiqamətində texniki kömək göstərilmişdir [52].

Bütün bu qeyd edilənlər göstərir ki, Azərbaycan dövlətinin ardıcıl həyata keçirdiyi xarici-iqtisadi siyasət onun bütün ölkələr və dünya valyuta-maliyyə sistemində beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əlaqələrinin genişlənməsinə imkan vermişdir. İqtisadiyyatın dinamik inkişafına nail olmaq üçün açıq qapı siyasətinin həyata keçirilməsi və bu məqsədlə bir tərəfdən ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunması, digər tərəfdən xarici partnyorlarla bərabər hüquqlu ticarət və iqtisadi münasibətlərin qurulması, iqtisadi islahatları sürətləndirmək məqsədilə beynəlxalq maliyyə və kredit qurumları ilə əməkdaşlıq Azərbaycan dövlətinin xarici-iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərini təşkil etmişdir.

Azərbaycanın dünya valyuta-maliyyə sistemində iştirakının mühüm

formalarından başqası respublika iqtisadiyyatına xarici kapital qoyuluşudur. 1992-ci ildən başlayaraq Azərbaycana xarici sərmayələrin axını ildən–ilə artmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiya qoyuluşları aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 3.1

Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalar, mlyn.dollar

	2005	2010	2013	2014	2015	2016
İnvestisiya qoyuluşları bütün mənbələr üzrə	7118,5	17591,4	27340,0	27907,5	19547,2	14228,0
Xarici investisiyalar	4893,2	8247,8	10540,9	11697,7	10719,1	10161,1
Daxili investisiyalar	2104,9	7499,2	13178,9	12715,0	9058,5	6490,3

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, 2017, s.409

Cədvəl 3.1-dən görüldüyü kimi 2016-cı ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşunda xarici investisiyanın payı 2013 və 2014-cü illər istisna olmaqla digər dövrlərdə yüksək olmuşdur. İnvestisiya qoyuluşlarının çəkisinin artımı və ya onların mühafizəsi Azərbaycanın dünya valyuta-maliyyə sistemində inteqrasiyasından asılıdır. Bu məqsədlə respublikamız özünün dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ilk həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri onun beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına üzv olmasıdır. 1992-ci ilin sentyabr ayından Azərbaycan Respublikası nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara – Beynəlxalq Valyuta Fonduna və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankına üzv qəbul edilmişdir. Bu, Azərbaycanın müstəqilliyini təsdiq edən amillərdən biri olmaqla, respublikanın ümumdünya inteqrasiya prosesinə daha fəal daxil olması üçün ilkin şərtidir.

Bundan başqa, Azərbaycan bir sıra müvafiq regional təşkilatlarla da daim əlaqədədir. Onların içərisində İslam İnkişaf Bankı, Küveyt Fondu, Beynəlxalq Kənd

Təsərrüfatının İnkişaf Fondunu göstərmək olar. Azərbaycan Respublikasının müvafiq maliyyə orqanları beynəlxalq və regional maliyyə və kredit təşkilatlarıyla birlikdə ayrı-ayrı ölkələrin maliyyə infrastrukturunu ilə sıx əlaqələr saxlayır, onların maliyyə imkanlarından istifadə edir. Onların içərisində Türkiyənin Eksimbankını, Yaponiyanın Eksimbankını, Almaniyanın Yenidənqurma Kredit Bankını, Britaniyanın Banklar Qrupunu və s. göstərmək olar.

Məlumdur ki, dünya dövlətləri bir-biri ilə iqtisadi əlaqələrin müxtəlif formalarından istifadə edirlər. Bu formalar dünya valyuta-maliyyə sisteminin genişlənməsinə böyük təsir edir. Hal-hazırda ölkələrin ən çox istifadə etdiyi ənənəvi əlaqə forması xarici ticarətdir. Xarici ticarət hər bir dövlətin iqtisadi fəaliyyətində mühüm yer tutur. Son illərdə Azərbaycan dünya valyuta-maliyyə sistemində aktiv fəaliyyətdə olub xarici ticarət sahəsində yüksək nəticələrə nail olmuşdur.

Azərbaycan dövlətində qeydiyyatdan keçmiş hüquqi şəxslər, habelə fiziki şəxslər 187 dünya ölkəsi ilə iqtisadi münasibətlərdə olmuş dünya valyuta-maliyyə sistemi vasitəsilə ticarət əməliyyatları baş tutmuşdur. Bu münasibətlərdən 112-i ölkəyə Azərbaycan məhsul ixrac etmişdir. 179 ölkədən isə idxal əməliyyatı aparılaraq məhsullar alınmışdır [58].

Ümumiyyətlə 1991-ci ildən etibarən Azərbaycanın dünya valyuta-maliyyə sistemi vasitəsilə həyata keçirilmiş xarici ticarət dövriyyəsi aşağıdakı kimi olmuşdur.

Cədvəl 3.2

Azərbaycanda Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə			
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	Saldo
1991	4 002,2	1 881,2	2 121,0	239,8
1992	2 423,8	939,8	1 484,0	544,2

1993	1 353,5	628,8	724,7	95,9
1994	1 430,6	777,9	652,7	-125,2
1995	1 304,9	667,7	637,2	-30,5
1996	1 591,9	960,6	631,3	-329,3
1997	1 575,7	794,4	781,3	-13,1
1998	1 682,6	1 076,5	606,1	-470,4
1999	1 965,1	1 035,9	929,7	-106,2
2000	2 917,3	1 172,1	1 745,2	573,1
2001	3 745,3	1 431,1	2 314,2	883,1
2002	3 832,9	1 665,5	2 167,4	501,9
2003	5 216,6	2 626,2	2 590,4	-35,8
2004	7 131,4	3 515,9	3 615,5	99,6
2005	8 558,4	4 211,2	4 347,2	136,0
2006	11 638,9	5 266,7	6 372,2	1 105,5
2007	11 771,7	5 713,5	6 058,2	344,7
2008	54 926,0	7 170,0	47 756,0	40 586,0
2009	20 824,5	6 123,1	14 701,4	8 578,3
2010	27 960,8	6 600,6	21 360,2	14 759,6
2011	36 326,9	9 756,0	26 570,9	16 814,9
2012	33 560,9	9 652,9	23 908,0	14 255,1
2013	34 687,9	10 712,5	23 975,4	13 262,9
2014	31 016,3	9 187,7	21 828,6	12 640,9
2015	21 945,8	9 216,7	12 729,1	3 512,4
2016	17 675,7	8 532,4	9 143,3	610,9
2017 <i>(yanvar-sentyabr)</i>	17221,7	6177,6	11044,1	4866,5

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>

Cədvəl 3.2-dən görülməyi kimi Azərbaycanın dünya valyuta-maliyyə sistemində fəaliyyəti genişlənərək xarici ticarət dövriyyəsi müstəqilliyin ilk ilində 4 002,2 milyon ABŞ dolları olduğu halda 2017-ci ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində 17 221,7 milyon ABŞ dollarına çatmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası milli valyuta-maliyyə sistemini inkişaf etdirərək, müxtəlif beynəlxalq maliyyə qurumları və dövlətlərlə sıx əməkdaşlıq etmiş və dünya valyuta-maliyyə sistemində aktiv iştirak etmişdir. Bununla belə, Azərbaycanın dünya valyuta-maliyyə sistemində səmərəli iştirakı təkcə beynəlxalq təşkilatlarla deyil, onlarla yanaşı milli valyuta-maliyyə sistemində daxili bazarın iştirakçılarının aktivliyindən də asılıdır. Azərbaycanda daxili investisiya qoyuluşlarının illər üzrə dinamikasına nəzər saldıqda bu göstəricinin aşağı olduğu diqqət çəkir. Bu vəziyyəti düzəltmək və onları risklərdən qorumaq üçün dünya valyuta-maliyyə bazarında baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri daima izlənməli və bu dəyişikliklərə uyğun Azərbaycanda “maliyyə savadlılığı” layihəsi həyata keçirilməlidir.

3.2. Dünya valyuta-maliyyə sistemində islahat meylləri və təkmilləşmənin başlıca hədəfləri

İngilis iqtisadçılar Lapavitsas və İtoha görə 1973-cü ildən sonra dünya valyuta-maliyyə sistemində yaranan maliyyə problemlərini azaltmaq üçün əsasən beş istiqamətə islahatların həyata keçirilməsi təklif olunmuşdur. Bunlar aşağıdakı başlıqları ilə sistemləşdirilə bilər [59, s.202-206]:

- ✓ dünya miqyasında fəaliyyət göstərəcək tək bir mərkəzi bankın qurulması,
- ✓ regional inteqrasiya,
- ✓ qızıl pul sisteminə dönüş,
- ✓ dövlətlərin mərkəzi bankının fəaliyyətini ortadan qaldıran “sərbəst bankçılıq”,
- ✓ addım-addım (*piecemeal*) reformu

Bu verilənlərin qısa analizinə nəzər salaq. Birinci islahat təklifi əsasən kanadalı iqtisadçı Mundellin beynəlxalq pul reformu üçün pul sahələrini BFV-nun Dünya

Mərkəzi Bankı rolunu öhtəsinə götürməsi yolu və bu istiqamətdə fəaliyyəti ilə bağlı təklifi ilə əlaqəlidir. Robert Mundellə görə tək bir dünya pulu olmağa namizəd pul vahidi yoxdur. Belə ki, Mundell üçün mövcud pullar arasından tək bir dünya pulu çıxması mümkün görülmür. Ancaq üç pul vahidi (*dollar, avro və renminbi*) arasında bir pul reformu düşünülə bilər [60, s.189-190].

Mundellə görə, avro sahəsində aparılan reformlar beynəlxalq pul idarəedilməsi ilə bütün dünya üçün genişləndirilə və tətbiq edilə bilər. Bu baxımdan alimin hazırladığı təklifə görə BVF Dünya Mərkəzi Bankı (*WCB*) vəzifəsini üstləyə bilər. Eyni zamanda üç pul sahəsini (*dollar, avro və renminbi*) idarə edənlər Dünya Mərkəzi Bankının əsas idarəedənləri ola bilərlər. Dəyər standardı (*numeraire*) olaraq “*intor*” ya da “*unor*” adlı bir pul vahidi dövriyyəyə buraxıla bilər. Bu təklifdə 1 intor (*ya da unor*) 1dollar, 1avro və ya 100 renminbiyə bərabər olur. 200-ə yaxın hər üzv ölkə pulunu bu paritəyə görə yaranan intora bağlı olaraq tənzimləmək olar. Beləliklə, Mundellə görə 200 kimi dünya ölkəsindəki yerli pulların dəyərlənmə mexanizması, dünya bazarına birbaşa olaraq bağlanma imkanına nail olur. İntor ya da unor pul vahidi dünyadakı hər ölkənin ikinci mühüm pulu olur [60, s.202]. Bütün bunlar valyuta məzənnəsi balanssızlıqlarını

ortadan qaldıracağından, iqtisadi və beynəlxalq təşkilatçılıq yaxşılaşacaqdır.

Dünya miqyasında fəaliyyət göstərəcək tək bir mərkəzi bank fikri başqa bir amerikalı maliyyə iqtisadçısı McKinnon tərəfində də qeyd edilmişdir. O, ABD, Almanya və Yaponiyə mərkəzi banklarının pul siyasətlərini istifadə edərək ya da günlük faiz siyasəti ilə müəyyən bir bənd içində müdaxiləsini müdafiə edir [61, s.482]. Lapavitsas və İtoha görə iqtisadi və siyasi olaraq bir-birindən kəskin miqyasda fərqli ölkələrin olduğu cari dünyada, bu təkliflər tək cə hegemon kapitalist güclərin özünün qərarvermə mexanizmasına vasitəçilik edəcəkdir [59, s.202]. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Mundellin əsas olaraq Avro və dollar üçün müəyyən etdiyi və Yaponyanın maliyyə sərmayəsi sahəsində yaşanan problemlər səbəbindən dünya dəyər standardı formalaşdırılması bu üç blokdan hər hansı birində ortaya çıxacaq iqtisadi problemlərin bütün ölkələrə şamil olunması mənasına gəlir.

Dünya valyuta-maliyyə məsələlərini müzakirə edən və bu istiqamətdə verilən ikinci təklif regional inteqrasiyadır. Bu istiqamətdə tanınan ən əhəmiyyətli blok, Avropa Birliyi (AB) və ya Şimali Amerika Sərbəst Ticarət Anlaşmasıdır (NAFTA). Bilindiyi kimi, adları çəkilən regional inteqrasiya mərkəzlərində biri olan Avropa İttifaqı birlik daxilində Mərkəzi Bank qurmuşdur. Mərkəzi Frankfurtda olan bankın ilk sədri alman, hal-hazırkı sədri isə bir fransızdır. Avropa Birliyi içində aparılan reformlara, bundan başqa 2000-ci ildən etibarən avronun ortaq bir valyuta kimi ümumi pul vahidinə keçməsinə baxmayaraq valyuta-maliyyə sahəsində problemlər tamamilə həll olunmamışdır. Buna paralel olaraq, ittifaq içindəki daha güclü ölkələrin (*Almaniya, Fransa, İngiltərə*) nisbətən daha az güclü ölkələr üzərində aktiv və təsirli olduğu diqqətdən yayıla bilməz.

Bunları sistemləşdirərək, AB nümunəsində belə problemlərin olduğu açıqdır. Bir milli dövlətin işsizliyi azaltmaq üçün istifadə edəcəyi valyuta-maliyyə siyasətlərinə təsir edə biləcək bir inteqrasiya, ya da bir üst qurum müxtəlif səviyyələrdə fərqli dərəcədə təsir edə bilər. Məsələn, bu inteqrasiya sistemində işləyən işçilər aşağı əmək haqqı siyasətindən mənfi istiqamətdə təsirlənsələr belə, kapitalist sinif istehsal gücü və maliyyə aktivlərini daha da artırdığı və investisiya imkanları səbəbindən bu inteqrasiyadan məmnun qalır və faydalanırlar [59, s.203].

Regional birlik və ya inteqrasiyanın xərcləri qeyri-bərabər şəkildə paylandığı zaman, bu birlik daxilində yaranan problemlər daha da artır. Belə ki, ölkələrin inkişaf potensialı müqayisə edilərək, böyümənin qarşısını alan bir inteqrasiya formasına gətirib çıxarır. İnteqrasiya edən ölkələr arasında artan rəqabət isə fərqli nəticələrə səbəb olur.

Ölkələrarası inflyasiya da nəzərə alındığında bu fərqliliklər, yəni pul siyasətində dəyişikliklər və məzənnə dəyişmələri ilə nəticələnir. İnteqrasiya zamanı, artan işsizlik və məhsuldarlıq potensialındakı problemləri azaltma sayları ölkəni inkişaf prosesində qeyri-müəyyənliyə sala bilər. Bu qeyri-müəyyən inkişaf trendində müxtəlif siniflər müxtəlif səviyyələrdə təsirlənə bilər. Belə ki, əgər işçi sinif inteqrasiyanın baş verdiyi hüdudlarda demokratik təşkilatlanma haqqına sahibdirsə, bu, müsbət imkanlara

gətirib çıxara bilər. Əks halda isə, kapital sinfi hakim olur [59, s.203].

Dünya iqtisadiyyatında gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü ilə bağlı göstəricilərin tədricən artdığı gözlənilən bir haldır. Məsələn, 1960-cı ildən 1990-cı illərədək əmək gəlirləri üzərinə qoyulan vergilərin artım tempi, sərmayə gəlirləri üzərindəki vergilərin artım tempindən 8 dəfə yüksək olmuşdur [62, s.132].

Dünya valyuta-maliyyə sistemində islahat təkliflərindən biri qızıl pul sistemində dönüş meylidir. Buna baxmayaraq, qızıl sikkə sistemində geri dönüş təcrübədə mümkün görünmür. Çünki Mundellin də qeyd etdiyi kimi, dünya iqtisadiyyatında tək bir valyuta sisteminin dominantlığı üçün uyğun şərait yoxdur [60, s.210].

Dünya valyuta-maliyyə sistemi aspektindən hazırlanan başqa bir yanaşma sərbəst bank sistemi təklifidir. Bu, Hayekin apardığı tədqiqatlara əsasən tərtib edilmiş bir yanaşmadır. Hayek, bazar mexanizminin pulu tənzimləyəcəyini, əksinə mərkəzi bankların bankçılıq sistemində yaşanan hadisələrdən formalaşan “təbii” bir məhsul olmadığını vurğulamışdır. Yəni mərkəzi banklar sadəcə hökumətin müdaxilə vasitəsinə biri olduğu üçün bu sahədəki problemləri yalnız artırmaqda və genişlətməkdədir. Əslində, mərkəzi bankların mərkəzi hökumətlərin müdaxilələrindən “sözdə” müstəqil olması prosesi bütün ölkələrdə geniş yayılmış olsa da, problemlər qaçılmazdır. Ancaq 1940-cı illərdə və 1960-cı illərdə Jeyms S. Duesenberinin fikrincə, mərkəzi banklar tam məşğulluq, qiymət sabitliyi, iqtisadi artım və balanslaşdırılmış tədiyyə balansının təmin edilməsi üçün çalışmışlar [63, s.101]. Günümüzdə isə mərkəzi bankların nisbi muxtariyyətinin artmasına baxmayaraq, bu bankların funksiyaları getdikcə (*təxminən 20 il*) məhdudlaşmışdır [60, s.225].

Dünya valyuta-maliyyə sistemində islahat meyllərinin digəri və təkmilləşmənin başlıca hədəfləri addım-addım (*piecemeal*) reformudur. Bu yanaşmada 2000-ci ildən etibarən yaşanan hadisələr düşünülmüş və “aşamalı” bir müdaxilənin ortaya çıxmasını zəruri etmişdir. Əslində bu yanaşmanın təməli Amerikalı iqtisadçı Tobin tərəfindən 1972-ci ildə təklif edilən və “Tobin vergisi” olaraq adlandırılan əməliyyatlarla bağlıdır. Tobin vergisi, iki valyuta məzənnəsi arasındakı alım və satım

həcmi üzərindən 0.1% ilə 0.5% arasında vergi alınmasını təklif edirdi, Bu vergi ilə Tobin, qısa müddətli spekulyatif sərmayə hərəkətlərinin xərcini artıraraq valyuta məzənnəsi spekulyasiyasını azaltmağı və investisiya qoyuluşu müddətlərinin uzanmasını hədəfləmişdir. Bu yanaşma hal-hazırda da aktiv bir vasitə olaraq görülür. Çünki günümüzdə valyuta məzənnəsinin dəyişməsinə istiqamətli pul ticarəti (*e-trade*) çox artmış və kapitalist sistemin böhranları nəticəsində dünya valyuta-maliyyə sistemi olduqca ziyanverici səviyyəyə çatmışdır. Dünya valyuta-maliyyə sistemində addım-addım reformu istiqamətində verilən təkliflərə əsasən, 0,01% ilə 0,25% arasında tətbiq edilə biləcək bir vergi dərəcəsi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr müəyyən dərəcədə rahatlanacaq və iqtisadiyyatlarında stabilliyin qorunması mümkün ola biləcəkdir [55, s.40-46].

Digər tərəfdən, Beynəlxalq Valyuta Fonduna (xüsusən Asiya böhranından sonra) verilən məsuliyyətin və yükün artması ilə əlaqədar olaraq dünya valyuta-maliyyə sistemində təkmilləşmənin başlıca hədəfləri üç istiqamətdə hazırlanmışdır. Bunlara aşağıdakılar aiddir [56, s.12]:

- kommunikasiyanın keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq,
- ölkədaxili maliyyə sistemlərini gücləndirilmək,
- kapital hərəkətlərini sərbəstləşdirərkən ehtiyatlı olmaq.

Aydındır ki, dünya valyuta-maliyyə sistemində təkmilləşmənin sıralanan bu başlıca hədəfləri radikal dəyişikliklərdən daha çox dünya valyuta-maliyyə sistemini daha yaxşı tənzimləməyə yönəlmişdir. 2000-ci ildən sonra yaşananlar durğunluq BVF-nin məqsədlərinə ən azından qısa müddət üçün uyğun bir praktiki zəmin yaratmış və infrastruktur təmin etmişdir. Buna baxmayaraq, beynəlxalq səviyyədə valyuta sistemində systemsizlik və bu strukturla bağlı islahatların müzakirəsi davam etməkdədir. Çünki hər sahədə olduğu kimi, valyuta-maliyyə pul sahəsində də xaotik və qeyri-müəyyən hadisələrə uyğun bir struktur mövcudluğunu davam etdirir.

Beləliklə, dünya valyuta-maliyyə sistemində reformlara zərurət və bu istiqamətdə verilən təkliflər ya qismən ya da tamamilə həyata keçirilmişdir. Bununla belə deyə bilərik ki, son 30 ildə dünya valyuta-maliyyə sistemində təkmilləşmələrin

başlıca hədəfi liberal görüşün üstünlük təşkil etdiyi derequlyasiya dövründən sonra yeni bir tənzimləyici strukturun yaranması və tətbiqi istiqamətində olmuşdur. Mövcud şəraitdə həm böhranın səbəblərini araşdırmaq və həm də gələcəkdə bənzər bir formada təkrarlanmasına yol verməyəcək bir tənzimləyici strukturun formalaşdırılması təkmilləşmənin başlıca hədəfi olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq inkişaf etmiş ölkələrdə bir çox maliyyə quruluşu dövlətləşdirilərkən, yaşanan böhranlar kredit kanalları vasitəsilə real sektora təsir etmişdir.

2009-cu ilin aprel ayında keçirilmiş G-20 görüşündə BVF, Dünya Bankı, Maliyyə Sabitlik İdarəsi (*Financial Stability Board*), Basel Bank nəzarəti Komitəsi, Beynəlxalq Qiymətli Kağızlar Komissiyaları Təşkilatı (*IOSCO*), Beynəlxalq Mühasibat Standartları Şurası (*IASB International Accounting Standards Board*) və Maliyyə Tədbirləri üzrə İşçi Qüvvəsi (*FATF Financial Action Task Force*) kimi müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar dünya valyuta-maliyyə sistemində islahat meyllərinin formalaşması və təkmilləşmənin başlıca hədəflərini müəyyənləşdirmək istiqamətində çeşidli sahələrdə işləmək üçün təyin edilmişdir [57].

Adları çəkilən təşkilatlar dünya valyuta-maliyyə sistemində islahatların aparılması üçün yeni tənzimləyici vasitələrə istiqamətlənmiş təşəbbüsləri yalnız öndə gələn ölkə liderlərinin görüşləri və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən işlərlə məhdudlaşdırmır, müxtəlif ölkələr tərəfindən də milli səviyyədə hərtərəfli tədqiqatların aparılmasını zəruri edir. Dünya valyuta-maliyyə sistemində ölkələrarası koordinasiya mühüm olduğundan islahat meylləri aspektindən ölkələr öz maliyyə sistemlərini yenidən qurmaqla yanaşı, həm də beynəlxalq standartların müəyyən edilməsində istifadə olunurlar.

Qısaca qeyd edilənləri sistemləşdirərək deyə bilərik ki, dünya valyuta-maliyyə sistemi ilə bağlı beynəlxalq miqyasda bütüncül bir nəzarətə ehtiyac vardır. Bu çərçivədə, milli səviyyədə yeni otoritar qurumların qurulması, beynəlxalq səviyyədə isə əməkdaşlığın artırması zəruridir.

Dünya valyuta-maliyyə sistemində islahat meylləri və təkmilləşmənin başlıca hədəflərindən digəri valyuta-maliyyə sistemində sabitliyi bərpa etmək və investorları

qorumaq üçün lazım olan qaydalara edilən dəyişikliklərlə əlaqədar verilən təkliflər olmuşdur. Bunlar aşağıdakılardır [62]:

- sərmayədə olan öhdəlikləri artırmaq,
- proaktiv effektivliyi azaltmaq,
- balansdankənar aktivlər üzrə qaydaları sərtləşdirmək,
- likvid idarəetmə prinsiplərini möhkəmləndirmək,
- bankların daxili audit və risklərin idarə edilməsi qaydalarını gücləndirmək.
- kredit reyting agentliklərinin iş modeli nəzərdən keçirilməli və dərəcələndirmə ilə məsləhət xidmətləri ayrılmalıdır.
- kredit reyting agentliklərinin qiymətləndirmədə istifadə etdiyi tələblər tədricən yüksəldilməlidir.

beynəlxalq sərmayənin gücləndirilməsi üçün Bankların Müşahidəsi üzrə Bazel Komitəsi (*BCBS*) "minimum kapital limiti"ni alım-satım portfeli və daşınmaz əmlak əməliyyatları baxımından yeniləməlidir.

Hal-hazırda dünya valyuta-maliyyə sistemində baş verən təkmilləşmənin başlıca hədəfləri valyuta-maliyyə mexanizmləri ilə bağlıdır. Belə ki, dünya maliyyə bazarlarında yaşanan hadisələr, dünya valyuta-maliyyə sistemindəki dəyişikliklər maliyyə mexanizmlərində də yeni dəyişikliklərin yaranmasına, habelə qlobal ticarət və investisiya üçün pulların istifadəsinə müxtəlif alternativlərin formalaşmasına təkan vermişdir.

Dünya valyuta-maliyyə sistemində yaşanan dəyişikliklərin əsas növü yeni ödəniş vasitəsiləri ilə bağlıdır. Qlobal maliyyə mexanizminin müasir vəziyyətinə nəzər saldıqda bəzi ölkələrin öz valyuta-maliyyə bazarlarını daha da gücləndirərək dünya maliyyə bazarında üstünlük əldə etməyə, qlobal ticarət və strateji həllər mərkəzinə çevrilməyə çalışdığı görülür. Bu ölkələrə ən gözəl nümunə Çin Xalq Respublikasıdır. Çin iqtisadiyyatının böyüklüyü səbəbi ilə renminbinin qlobal səviyyəli ticarət ödəmələrində və maliyyə əməliyyatlarında ehtiyat valyuta kimi qlobal səviyyədə istifadəsi əhəmiyyətli potensiala malikdir. Yaxın keçmişə baxdıqda 2010-cu ildə Çin Xalq Respublikası renminbi ticarəti, ümumi ticarətinin təxminən

9%-ni təşkil etmişdir və 2011-ci ilin sonunda isə Asiyadakı Çin ticarətinin 14%-ni yerinə yetirmişdir [21, s.38]. Bu göstəricilər Renminbinin önümüzdəki illərdə rəqabət qabiliyyətli olacağını təxmin edir, lakin bu halın dolların üstünlüyünü sarsıtmayacağı da vurğulanır [17, s.55].

Digər tərəfdən dünya valyuta-maliyyə sistemində islahat meylləri və təkmilləşmənin başlıca hədəfləri analiz edildikdə diqqət çəkən ən mühüm yeniliklərdən biri dünyanın hər keçən gün dəyər qazanan yeni kripto pul vahidləridir. Kripto pul, elektron pul və ya rəqəmsal puldur. Ancaq onlayn bankçılıqda olduğu kimi heç bir fiziki qarşılığı yoxdur. Rəqəmsal ekranlardan başqa, heç vaxt görünməyən və toxunulmayan bir valyutadır. Kripto pullar hər hansı bir ölkəyə və ya hər hansı bir orqana bağlı olmayan, tamamilə təhlükəsiz virtual pulqapında saxlanılan puldur. Banklar arasında deyil, birbaşa şəxsdən şəxsə köçürülə bilən qlobal pul köçürmələri, ödəniş və investisiya sistemidir. Bitcoin ilə başlayan kripto pulları artıq müxtəlif növlərlə öz bazarını genişləndirmişdir. Ən geniş istifadə olunan kripto pullar Bitcoin, Litecoin və Ethereumdur. Artıq bir çox sahədə ödəniş sistemləri kimi istifadə edilən kripto pulların gələcəyin maliyyə sistemi olacağı düşünülür [28].

Burda önəmli sual kripto pulların dünya valyuta-maliyyə sistemində hansı yeni imkanlar yaradacağı ilə bağlıdır. Bu pul vahidi heç bir ölkəyə və ya heç bir təşkilata bağlı olmadığı üçün bu valyutadan istifadə dünya ölkələrini günümüzün “hegemon” ölkələrinin iqtisadiyatından asılılıqdan xilas edəcəyi kimi dünya valyuta-maliyyə sistemində sabitliyi yaradacağı fikrini də verir.

Beləliklə, dünya valyuta-maliyyə sistemində islahat meylləri və təkmilləşmənin başlıca hədəfləri göstərir ki, bu sahədə yaşanan dəyişikliklər yeni imkanların formalaşmasına zərurət yaradır. Müasir vəziyyətdə yaşanan qlobal dəyişikliklər, yeni iqtisadi reallığın əlamətləri, texnologiyanın inkişafı və içi qüvvəsinə tələbdə yaşanan azalma (*qloballaşma, robotlaşdırma*) valyuta-maliyyə mexanizmlərinin yeni istiqamətlərə yönəlməsinə, habelə günümüzdə maliyyə bazarında yeni aktyorların güclənməsinə səbəb olmuşdur. Bundan başqa beynəlxalq maliyyə sistemində qarşılaşılan maliyyə böhranları mövcud valyuta sisteminin və ya “dolların

dominantlığının” sual altına düşməsi ilə nəticələnmişdir. Artıq ölkələr dünya valyuta-maliyyə bazarlarında özlərinə yeni imkanlar açaraq effektiv maliyyə mexanizmlərindən istifadənin təmin edilməsi üçün AB, BRİCS təşkilatlarında olduğu kimi müxtəlif birliklər yaradaraq “etibarlı təşkilatdaxili valyuta”nın tətbiqini ya da kripto puldan geniş istifadə edərək başqa ölkə iqtisadiyyatlarından “asılılığın azalmasını” hədəfləyirlər.

Qeyd edilənlərə əsasən deyə bilərik ki, dünya valyuta-maliyyə sistemində yaşanan dəyişikliklər, xüsusilə də müəyyən ölkə iqtisadiyyatlarından asılılığın azaldılması məqsədilə formalaşan yeni valyuta-maliyyə mexanizmlərinin formalaşması bu dəyişikliklərə hazır olmayan ölkələri gələcəkdə ciddi təhlükələr altında qoya bilər. Bu baxımdan xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, qlobal səviyyədə valyuta-maliyyə sistemində baş verən yeniliklərə uyğun olaraq milli valyuta-maliyyə sistemlərində reformlar tətbiq etməlidirlər. Bu məqsədlə Azərbaycanda kripto pulların tənzimlənməsi, bu valyuta ilə aparılan əməliyyatların vergiyə cəlb edilməsi və s. üzrə qanunverici baza formalaşdırılmalıdır. Belə ki, yeni kripto pulların tətbiqi istiqamətində qanunverici bazanın yaradılması Azərbaycanın qlobal maliyyə bazarından gələcə biləcək risklərin qarşısını almağa kömək edəcəkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dünya maliyyə bazarının və qlobal maliyyə mexanizminin formalaşması problemləri çox geniş və dərin analiz tələb edən sahədir. Bu səbəbdən hazırlanmış dissertasiya çərçivəsində qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq mövcud problemlərin öyrənilməsi və onların həlli yollarının sistemləşdirilməsi üçün əldə edilən nəticələri aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür:

1. Dünya maliyyə bazarı bir tərəfdən maliyyə resurslarının beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinə yayılması, digər tərəfdən dünya iqtisadiyyatının alt maliyyə bazarının əmələ gəlməsi və inkişafının nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Dünya maliyyə bazarının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o çoxsaylı subyektləri özündə birləşdirir, yəni çoxsubyektli kateqoriyadır. Bu onu göstərir ki, konkret yerdə cəmlənmiş və dünya iqtisadiyyatının konkret subyektinin mülkiyyəti olaraq vahid və sabit dünya valyuta sistemi yoxdur.

2. Dünyanın maliyyə resursları müəyyən iqtisadi subyektlərin sərəncamında olan bütün maliyyə aktivlərinin, dünyanın bütün ölkələrinin, beynəlxalq təşkilatların və dünyanın beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinin fondlarından ibarətdir.

3. Dünya maliyyə bazarının əsas məqsədi dünya iqtisadiyyatının davamlı iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün toplanmış azad maliyyə resurslarının ölkələr arasında bölüşdürülməsini təmin etmək və bu əməliyyatlardan müəyyən gəlir əldə etməkdir. Dünya maliyyə resursları dünya bazarında daimi hərəkətdə olub alqı-satqı prosesləri nəticəsində bir iqtisadi agentdən digərinə keçməklə yenidən bölgüyə məruz qalır.

4. Qloballaşma prosesinin müsbət və mənfi nəticələri arasında nisbət iqtisadiyyatda mütəmadi olaraq dəyişir. İqtisadi qloballaşmanın tərkib hissəsi olan maliyyə qloballaşmasının ən vacib xüsusiyyətləri: elmi və texnoloji inkişafın iqtisadi inkişafı, maliyyə sektorunun liberallaşdırılması, habelə rəqabət imkanlarının artımı, kapitalın hərəkətliliyi, beynəlxalq maliyyə sistemində risklərin hədsiz dərəcədə çoxalması, bu sahəyə ictimai inamın azalması kimi müxtəlif istiqamətdə

sistmələşdirilə bilər. Yeni şərtlərə uyğunlaşmaq və bu prosesin təmin etdiyi imkanlardan istifadə etmək üçün ölkələr qloballaşma problemlərinə kifayət qədər cavab verməlidirlər.

5. Dünya valyuta-maliyyə sisteminin təkamül prosesi göstərmişdir ki, dünya valyuta-maliyyə sistemi iqtisadi konyekturaya bağlı olaraq periodik şəkildə yenilənməkdədir. Dünya valyuta-maliyyə sisteminin müasir vəziyyətini təhlil etdikdə isə bu sistemdə yeni tendensiyaların olduğu görülür. Qlobal maliyyə mexanizminin müasir vəziyyətinə nəzər saldıqda diqqət çəkən ən mühüm yeniliklərdən biri dünyanın hər keçən gün dəyər qazanan yeni kripto pul vahidlərindən formalaşmasıdır.

6. Qlobal maliyyə mexanizminin formalaşdırılmasında maliyyə aktivlərinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Çünki bu növ aktivlər istehsal prosesində birbaşa iştirak etmədən "gəlir" yaratma xüsusiyyətinə sahibdir və bu səbəbdən də digər "real" aktivlərdən fərqli olaraq beynəlxalq dövriyyə gücü yüksəkdir.

7. Günümüzdə ölkələrin iqtisadi inkişafı, habelə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və onların beynəlxalq maliyyə bazarında iştirakını aktivləşdirmək üçün çoxsayı qlobal maliyyə institutları fəaliyyət göstərir. Onlar qarşılarına qoyduqları hədəflərə çatmaq üçün beynəlxalq maliyyə tənzimləmə mexanizmi formalaşdırmalıdır. Ancaq beynəlxalq maliyyə tənzimləmə mexanizminin formalaşmasında bir sıra problemlər vardır. Bu problemlərin başında isə milli iqtisadiyyatların maliyyə sistemində normativ bazada fərqliliklərin olması və informasiya mübadiləsinin mütəmadiyyətinin təmin edilməməsi gəlir.

8. Dünya maliyyə bazarının müasir mərhələsində Azərbaycan dövləti və korporativ emitentlər (*borcalanlar*) dünya valyuta-maliyyə sisteminə çıxmış, qeyri-rezidentlər isə ölkə maliyyə bazarında fəallaşmışlar. Azərbaycanın beynəlxalq rəsmi kreditorları ilə münasibətləri yüksək xarici valyuta ehtiyatlarının olması ilə əlaqədar yeni əməkdaşlıq fazasına daxil olmuşdur.

9. Dünya ölkələri arasında valyuta-maliyyə sistemi vasitəsilə təmin edilən iqtisadi əlaqələrin ən mühüm forması kreditdir. Beynəlxalq maliyyə-kredit və valyuta

əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində və beynəlxalq hesablaşmaların sabitliyinin saxlanılmasında və onlara nəzarətdə beynəlxalq maliyyə-kredit qurumlarının rolu olduqca böyükdür. Beynəlxalq maliyyə-kredit qurumlarına ölkələr arasındakı maliyyə-kredit münasibətlərinin tənzimlənməsi və nəzarəti, iqtisadi münasibətlərin inkişafına yardım etmək, kredit siyasəti aparmaq məqsədilə beynəlxalq sazişlərə əsasən yaradılmış beynəlxalq təşkilatlar aiddir.

10. Dünya valyuta-maliyyə sistemində yaranan maliyyə problemlərini azaltmaq üçün əsasən beş istiqamətə islahatların həyata keçirilməsi təklif olunur. Bunlar aiddir: dünya miqyasında fəaliyyət göstərəcək tək bir mərkəzi bankın qurulması, regional integrasiya, qızıl pul sistemində dönüş, dövlətlərin mərkəzi bankının fəaliyyətini ortadan qaldıran “sərbəst bankçılıq”, addım-addım (*piecemeal*) reformu.

Dünya maliyyə bazarının və qlobal maliyyə mexanizminin formalaşması istiqamətində əldə edilmiş nəticələrə uyğun olaraq bu sahədə mövcud problemlərin həlli üçün aşağıdakı təkliflər verilə bilər:

1. Qloballaşmanın dünya maliyyə bazarlarına neqativ təsirinin azaldılması və ya bu təsirin daha effektiv tənzimlənməsi üçün valyuta siyasəti vasitələrinin ahəngdar istifadəsinin təmin edilməsi və bu məqsədlə dünya maliyyə bazarının subyektləri arasında tənzimləmə və nəzarəti reallaşdıran və çoxyönlü münasibətləri quran, habelə “kökləri” milli səviyyəli mərkəzlərdən formalaşan “*qlobal informasiya network*” mərkəzinin yaradılması.

2. Azərbaycanın dünya valyuta-maliyyə sistemində səmərəli iştirakı üçün dünya valyuta-maliyyə bazarında baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinin daima öyrənilməsi və bu dəyişikliklərə uyğun Azərbaycanda “maliyyə savadlılığı” layihəsinin həyata keçirilməsi.

3. Azərbaycanın qlobal maliyyə bazarından gələcək risklərin qarşısının alınması üçün kripto pulların tənzimlənməsi, bu valyuta ilə aparılan əməliyyatların vergiyə cəlb edilməsi üzrə qanunverici bazanın formalaşdırılması.

Sıralanan bu islahatların aparılması dünya maliyyə bazarının və qlobal maliyyə mexanizminin daha optimal fəaliyyəti ilə nəticələnenəcəkdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. “2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” Dövlət Proqramı, <http://www.e-qanun.az/framework/21672>.
2. “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”, Bakı, 2016.
3. Abbasov A.H. Azərbaycanca maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə - kredit sisteminin problemləri, LTD mətbəəsi, Bakı, 2003, 332.
4. Abbasov A.H. Maliyyə bazarının formalaşması, «Audit» jurnalı, №2, Bakı, 2001, səh.20-29.
5. Alexiou, C. ve Sofoklis, V. (2009). Determinants of bank profitability: Evidence from the Greek banking sector, *Economic Annals*, (182) / July – September.
6. Chatham House (2012), “Gold and the International Monetary System”, A Report by the Chatham House Gold Taskforce, Rapporteur: André Astrow, February 2012, <http://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/International%20Economics/r0212gold.pdf>.
7. Chin, Gregory (2011), “Mediating Financial Instability: China, the BRICs, and Continuing Rise.” In *Global Financial Crisis, Global Impact and Solutions*, (Ed. Paolo Savona, John J. Kirton and Chiara Oldani), Ashgate Publishing Company, p.89–109, <http://www.worldcat.org/title/global-financialcrisis-global-impact-and-solutions/oclc/696603497/viewport>
8. De Gregoria Jose, Guidotti Pablo, "Financial Development and Economic Growth", *World Development*, 1995, Vol: 23:3.
9. Fabozzi F., *Bond markets, analysis and strategies – 3rd edition*, Prentice Hall International, 1996.
10. Germain, Randal (2009), “Financial order and world politics: crisis, change and continuity.” *International Affairs* 85(4), p.669–687.
11. Helleiner, Eric (2009), “Enduring Top Currency, Fragile Negotiated Currency:

- Politics and the Dollar's International Role", In *The Future of the Dollar* (Eds. Eric Helleiner and Jonathan Kirshner), Cornell University Press, p.69-88.
12. Huotari, Mikko (2012), "Rising powers and change in the "Global Financial Order", International Conference "Rising Powers and the Future of Global Governance", Centre for Global Political Economy, University of Sussex, UK, 16 th-17th May 2012? <http://southgov.net/attachments/article/212/Mikko%20Huotari%20-%20Rising%20Powers%20Conf%202012.pdf>.
  13. J.P.Morgan/Reuters, RiskMetrics™—Technical Document, Fourth Edition, New York, 1996.
  14. Jorion Ph., *Value at risk: the new benchmark for managing financial risk* - 2nd edition, McGraw-Hill, 2001.
  15. Joseph E. Sliglilz. *Globalization. Hopes and Disillusions*, Economic Printing House, Bucharest, 2005.
  16. Joseph E. Stiglitz, *Mechanisms of globalization*, Polirom Printing House, Iași, 2008.
  17. Kərimov Atik, Babayev Azər, *Korporativ qiymətli kağızların bazarının genişləndirilməsi yolları (socar istiqrazlarının təmsalində)*, Vergi jurnalı, səh. 63-72.
  18. Kiganda, E. O. (2014). Effect of macroeconomic factors on commercial banks profitability in Kenya: Case of equity bank limited, *Journal of Economics and Sustainable Development*, 5 (2).
  19. Kripto Para Piyasaları, https://www.klasfx12.com/forex-kripto-paralar.html?utm_source=bitcoin&utm_medium=CPC&utm_campaign=Bitcoin&utm_term=BitcoinFX&utm_content=FX&gclid=Cj0KCQIAuP7UBRDIArIsAFpxiRLvEazTbB4xN-hipaenaASXWri5uX_XSmPWLUA06yLa_ebKtWJmw40aAgwgEALw_wc
  20. LEVINE Ross, "Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda", *Journal of Economic Literature*, 1997, Vol: 35:2.
  21. Mateos y Lago, Isabelle, Rupa Duttagupta, and Rishi Goyal (2009), *The Debate on the International Monetary System*, IMF Staff Position Note, November 11, 2009.

22. https://apa.az/maliyye_xeberleri/oten-il-azerbaycanin-xalis-maliyye-aktivleri-investisiyalar-hesabina-artib-3459.html
23. Müslüme Narin, Dilek Kutluay, Küresel Finansal Piyasalarda Değişim ve Yükselen Güçler: BRİC Ülkeleri, Ankara sanayi odası, mart-nisan 2013.
24. Nicosini, O. Introduction to the Monte-Carlo Method, IUSS lectures, 2005
25. <https://bizbook.online/finance/harakteristika-finansoviyh-aktivov.html>
26. Prasad, Eswar, and Lei (Sandy) Ye (2012), The Renminbi's Role in the Global Monetary System, The Brookings Institution, February 2012
27. RiskMetrics Technical Document – JPMorgan, 4th edition, December, 1996
28. Sadıqov M.M. Maliyyə potensialının formalaşması problemləri, Elm, Bakı, 2002, 321 s.
29. Sarıtaş, H., Kangallı Uyar, S. G., Gökçe, A. (2016). Banka karlılığı ile finansal oranlar ve makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkilerin sistem dinamik panel veri modeli ile analizi: Türkiye araştırması, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 11 (1), 87- 108.
30. Sharpe W., et all, *Investments* – Prentice Hall International, Inc., 1997
31. Paola Subacchi, (2008), “New power centres and new power brokers: are they shaping a new economic order?” *International Affairs* 84:3, p.485–498
32. Paul Swartz, (2010), “Quarterly Update: Foreign Exchange Reserves in Brazil, Russia, India, and China”, Council on Foreign relations, Raurice R. Greenberg Center for Goeconomic Studies, September 8, 2010.
33. Wilmott P., *Derivatives: The theory and practice of financial engineering*, - John Wiley & Sons, 1999
34. World Bank (2011), Multipolarity: The New Global Economy, *Global Development Horizons* 2011, http://siteresources.worldbank.org/INTGDH/Resources/GDH_CompleteReport2011.pdf
35. В. Н. Лиховидов, Фундаментальный анализ мировых валютных рынков, Владивосток, 1999

- 36.Гудкина И.Б. Принципы и особенности создания и использования ценных бумаг российском рынке (на примере государственных ценных бумаг Автореф..канд. экон. наук.), М,2001, 28 с.
- 37.Дубров А.М. И др. Многомерные статистические методы: Для экономистов и менеджеров, Финансы и статистика, М., 2000, 350 с. 34
- 38.Лепешкина К.Н. //Журнал финансы и кредит// Особенности распространения кризисов на мировом финансовом рынке// 2011 г. 7
- 39.Мировая экономика и международные экономические отношения. Полный курс: учебник / коллектив авторов; под ред. А. С. Булатова. – Москва: КНОРУС, 2017. с 296.
- 40.Панченко В.И. Валютное регулирование: учеб. пособие для студентов вузов / В. И. Панченко. - СПб.: Троицкий мост, 2011. - 240 с.
- 41.Петрашко Л. П., Международные финансы: Учеб.-метод. пособие.-К: КНЭУ, 2003. - 221 с.
- 42.Под редакцией Л. Н. Красавиной, Международные валютно-кредитные и финансовые отношения, глава 8.1, 2000. <http://www.bibliotekar.ru/valyutno-creditnye-otnosheniya/127.htm>
- 43.Сергей Викторович Матросов, Международные Финансы. Учебник. Часть 1, Москва 2011, 231.
- 44.Экономические инструменты мобилизации и перераспределения финансовых ресурсов, Реферат, Воронежский Государственный Технический Университет, Воронеж, 2009.
- 45.Ю.С.Евлахова, Макроэкономические факторы влияния на динамику российского рынка акций и инструменты государственного регулирования «Экономика и экономические науки», 2013, 1/45, 50-55
- 46.Ю.Э.Слепухина, Риск-менеджмент на финансовых рынках, Екатеринбург Издательство Уральского университета 2015.

47. ZAHİD FƏRRUX MƏMMƏDOV BEYNƏLXALQ VALYUTA – KREDİT MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ XARİCİ ÖLKƏLƏRİN PULKREDİT SİSTEMİ, Bakı, 2012.
48. Frank J. Fabozzi, The Handbook of Financial Instruments, 2002.
49. Luc Laeven and Fabián Valencia “Systemic Banking Crisis Database: An Update”, International Monetary Fund WP /12/163. 2012.
50. <http://www.maliyye.gov.az/node/2134>
51. <http://www.fiu.az/aze/beyn%C9%99lxalq-valyuta-fondu/>
52. <http://www.en.apa.az/azerbaijan-economy/>
53. <https://www.cbar.az/>
54. <http://www.bbc.com>
55. Felix D. 1995, ‘Financial Globalization Versus Free trade: The Case for the Tobin Tax’, UNCTAD Discussion Papers, No:108, November.
56. Griffith-Jones S.& Kimmis J.1999, ‘Stabilizing capital flows to developing countries’, Global Instability içinde, edited by: Jonathan Michie and John Grieve Smith, Routledge.
57. FİNANSAL PİYASALARDA REFORM ÇALIŞMALARI, TSPAKB, 2009, https://www.tspb.org.tr/wp-content/uploads/2015/07/AIM_Yayin_ve_Raporlar_Aylik_Yayinlar_2009_gundem_200909.pdf
58. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
59. Itoh Makoto & Lapavitsas Costas (1999), Political Economy of Money and Finance, MacMillan.
60. Mundell R.& Harriss C. Lowell, ‘Currency Areas, Exchange Rate Systems and International Monetary Reform’ (Paper delivered at Universidad de CEMA, Buenos Aires, Argentina, on April 17, 2000.) <http://www.columbia.edu/~ram15/cema2000.html>
61. Hallwood C. Paul, MacDonald R. 2000, International Money and Finance, Blackwell.

62. Lairson Thomas D. & Skidmore David (2003), *International Political Economy* (third Edition), Thomson.
63. Duesenberry James S. 1967, *Money and Credit: Impact and Control*, Prentice Hall (Second Edition)
64. *The Economist* (2009), "The monetary-policy Maze", Washington DC. (http://www.economist.com/displayStory.cfm?story_id=13527329)
65. Earle, T.C. (2009), "Trust, Confidence, and the 2008 Global Financial Crisis", *Risk Analysis*, 29(6), 785-792.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

«Beynəlxalq İqtisadiyyat» kafedrasının magistrantı **İsmayılova Aynur İslam qızının «Dünya maliyyə bazarı və qlobal maliyyə mexanizminin formalaşdırılması problemləri»** mövzusu üzrə yerinə yetirdiyi magistr dissertasiya işinin

REFERATI

Dissertasiya işi **“Dünya maliyyə bazarı və qlobal maliyyə mexanizminin formalaşdırılması problemləri”** adlanır. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə tədqiqatın aktuallığı, məqsədi və vəzifələri, obyektı və predmeti, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, informasiya bazası və strukturu göstərilmişdir.

Mövzunun aktuallığı. Müstəqil pul resurslarının bir yerə toplanması, onların müxtəlif sahələrdə, ölkələrdə və regionlarda ümumdünya səviyyəsində yenidən bölgüsü, istehsalın inkişafı, genişlənmə sürəti, habelə prosesin səmərəliliyinin artırılması kimi müxtəlif və mühüm funksiyaları yerinə yetirən dünya maliyyə bazarının tədqiqi günümüzdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bir tərəfdən maliyyə bazarının genişlənərək dünya maliyyə bazarını formalaşdırması, digər tərəfdən isə bu bazarda beynəlxalq əməliyyatların xüsusi çəkisini artması dünya dövlətlərinin və şirkətlərin daxili bazarlardan asılılığını azaltmışdır.

Qloballaşma dövründə dünya maliyyə bazarlarının inkişafına və onun subyektlərinin qərarlarına təsir edən qlobal və milli səviyyədə maliyyə mühütünün əhatə olunduğu dünya maliyyə sistemi formalaşmışdır. Dünya maliyyə sistemində transformasiya edən beynəlxalq valyuta sistemləri, ayrı-ayrı ölkələrin maliyyə bazarları aparıcı dünya dövlətlərinin və regionların inkişaf modellərinin təsiri altında ciddi dəyişikliklərə məruz qalır.

Yaşanan dəyişikliklər qloballaşma prosesi ilə genişləmiş və nəticədə dünya

maliyyə bazarında yeni problemlər yaranmış, ölkələr arasında maliyyə resursları qeyri-bərabər bölünərək, valyuta və maliyyə sahəsində yaranan böhralar dünya bazarından milli səviyyəyə asanlıqla keçmiş, dünya maliyyə bazarında mövcud olan sərt iqtisadi və maliyyə tədbirlərinin ölkəyə siyasi təsirləri artmışdır. Dünya maliyyə bazarı və qlobal maliyyə mexanizmləri ilə bağlı digər mühüm problem dünyada baş verən texnoloji yeniliklər nəticəsində baş verən dəyişikliklərdir. Xüsusilə valyuta sistemində görülən bu yeniliklər maliyyə subyektlərinin verdiş etdiyi “isti pullar”ın gələcəkdə dövriyyədən çıxması riski və kripto pulların tədavülünün genişlənməsi ilə bağlıdır.

Yuxarıda sıralanan problemlər dünya maliyyə bazarının bir sistem kimi öyrənilməsi, qlobal maliyyə mexanizmlərinin müasir vəziyyətinin təhlili və bütün dünyada daha etibarlı və təkmilləşmiş maliyyə mexanizminin tətbiqi imkanlarının öyrənilməsini aktual bir mövzuya çevirmişdir. Belə ki, milli səviyyədə ölkə iqtisadiyyatında maliyyə sabitliyinin artırılması, sözsüz ki, uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi artımın ən yaxşı nəticələrini təmin edəcək əvəzedilməz bir amildir. Maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi isə ölkələrin dünya maliyyə bazarında baş verən dəyişiklikləri aktiv şəkildə izləməsi, həmçinin qlobal maliyyə mexanizmlərindən effektiv istifadə ilə əldə edilə bilər.

Tədqiqat işinin predmet və obyekt. Elmi tədqiqat işinin *predmetini* dünya maliyyə bazarında iqtisadi münasibətlər və qlobal maliyyə mexanizminin formalaşdırılması amilləri, *obyektini* isə dünya maliyyə bazarları və qlobal maliyyə mexanizmini formalaşdıran subyektlər təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi dünya maliyyə bazarında gedən inkişaf meyilləri və qlobal maliyyə mexanizminin formalaşması problemlərinin təyin edilməsi və həmin problemlərin həlli yollarının müəyyənləşməsindən ibarətdir. Tədqiqatın məqsədinə çatmaq üçün qarşıya əsas üç vəzifə qoyulmuşdur. Bu vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- ❖ dünyanın maliyyə resursları və onların yenidən bölgüsü mexanizmlərinin öyrənilməsi;

- ❖ dünya maliyyə bazarının mahiyyəti, subyektləri və institusional strukturunun verilməsi;
- ❖ qloballaşmanın dünya maliyyə bazarına təsirinin tədqiqi;
- ❖ dünya valyuta-maliyyə sisteminin təşəkkülü və onun müasir vəziyyətinin təhlilinin aparılması;
- ❖ beynəlxalq maliyyə aktivləri və onların xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- ❖ qlobal maliyyə institutları və beynəlxalq maliyyə tənzimləmə mexanizminin formalaşdırılması məsələlərinin izlənilməsi;
- ❖ qlobal maliyyə böhranlarının dünya valyuta-maliyyə sisteminə təsirinin tədqiqi;
- ❖ Azərbaycanın dünya valyuta-maliyyə sistemində müasir vəziyyəti araşdırılması;
- ❖ dünya valyuta-maliyyə sistemində islahat meyilləri və təkmilləşmənin başlıca hədəflərinin müəyyənləşməsi.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları azərbaycanlı və xarici müəlliflərin dünya maliyyə bazarı və qlobal maliyyə mexanizmi haqqında tədqiqatları, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, xarici ölkələr, yerli və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən aparılan araşdırma nəticələri və elmi-praktiki konfrans materialları təşkil edir. Tədqiqat metodu kimi induksiya və təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ❖ Qloballaşmanın dünya maliyyə bazarlarına neqativ təsirinin azaldılması üçün valyuta siyasəti vasitələrinin ahəngdar istifadəsinin təmin edilməsi və bu məqsədlə dünya maliyyə bazarının subyektləri arasında tənzimləmə və nəzarəti reallaşdıran və çoxyönlü münasibətləri quran, habelə “kökləri” milli səviyyəli mərkəzlərdən formalaşan “*qlobal informasiya network*” mərkəzinin yaradılması.
- ❖ Azərbaycanın dünya valyuta-maliyyə sistemində səmərəli iştirakı üçün dünya valyuta-maliyyə bazarında baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinin daima izlənməsi və

bu dəyişikliklərə uyğun Azərbaycanca “maliyyə savadlılığı” layihəsinin həyata keçirilməsi.

❖ Azərbaycanca qlobal maliyyə bazarından gələcə biləcək risklərin qarşısını almaq üçün kripto pulların tənzimlənməsi, bu valyuta ilə aparılan əməliyyatların vergiyə cəlb edilməsi üzrə qanunverici bazanın formalaşdırılması.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiyanın tədqiqat işləmələrinin nəticələri dünya maliyyə bazarı və qlobal maliyyə mexanizminin formalaşdırılması problemlərinin tədqiqat istiqamətində alternativ mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi 77 səhifə, giriş, üç fəsil, 9 paragrafdan, nəticə və təkliflərdən ibarətdir. İşdə 4 sxem, 3 şəkil, 1 qrafik, 2 cədvəl verilmişdir. Sonda istifadə olunmuş ədəbiyyatların və internet resurslarının siyahısı verilmişdir.

РЕЗЮМЕ

Диссертация называется «Проблемы глобального финансового рынка и формирование глобального финансового механизма». Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка используемой литературы.

Введение диссертационной работы раскрывает актуальность исследуемой темы, цель и задачи исследования, объект и предмет исследования, теоретическую и практическую значимость исследования, информационную базу и структуру диссертационной работы.

Первая глава исследования называется «суть и структура мирового финансового рынка». В этой главе рассматриваются мировые финансовые ресурсы и механизмы их перераспределения, сущность мирового финансового рынка, предметы и институциональная структура, а также влияние глобализации на мировой финансовый рынок.

Вторая глава исследования называется аспектами глобального финансового механизма. Проблемы формирования мировой финансово-финансовой системы и анализ ее текущего состояния, международных финансовых активов и их особенностей, включая глобальную финансовую нестабильность и проблемы формирования механизма международного финансового регулирования.

В третьей главе диссертации, озаглавленной «Совершенствование нормативно-надзорного механизма глобальной валютно-финансовой системы», Азербайджан изучил основные тенденции реформ и улучшения мировой финансово-финансовой системы и денежно-кредитной системы Всемирного банка.

Результат исследования был отражен в результатах исследований, и были сделаны соответствующие предложения.

SUMMARY

The thesis is called "The problems of the global financial market and the formation of a global financial mechanism". The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and a list of used literature.

The introduction of the thesis reveals the relevance of the topic, the purpose and objectives of the study, the object and subject of research, the theoretical and practical significance of the research, the information base and the structure of the thesis.

The first chapter of the research is called "the essence and structure of the global financial market." This chapter reviews the world's financial resources and their redistribution mechanisms, the essence of the global financial market, subjects and institutional structure, as well as the impact of globalization on the global financial market.

The second chapter of the research is called aspects of the global financial mechanism. The problems of the formation of the world financial and financial system and the analysis of its current state, the international financial assets and their features, including the global financial instability and the problems of forming an international financial regulation mechanism.

In the third chapter of the dissertation entitled "Improvement of regulatory and supervisory mechanism of the global currency-financial system", Azerbaijan has studied the main trends of reform trends and improvement in the world financial and financial system and the World Bank's monetary and financial system.

The result of the study has been reflected in the research results and relevant proposals have been made.

